

333 960

К. ОСИПОВ

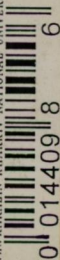
БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ВИДАВНИЦТВО «ВІЛЬНА УКРАЇНА»

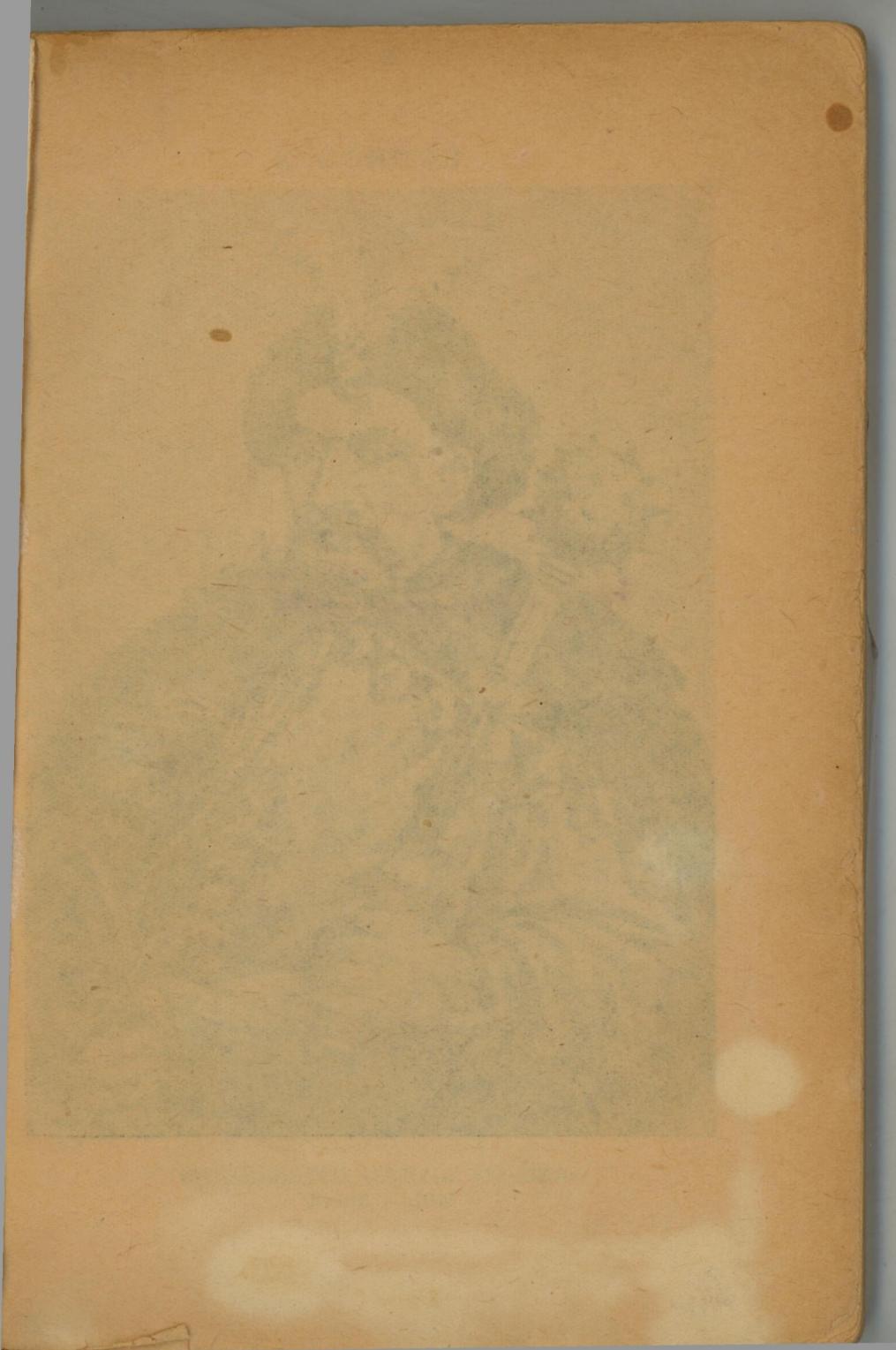
2 крб. 60 коп.

333960

V.N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

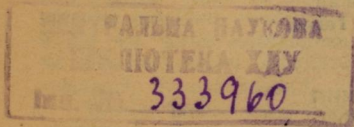

К. ОСИПОВ

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

дн

64

ВИДАВНИЦТВО «ВІЛЬНА УКРАЇНА»
ЛЬВІВ — 1949

Редактор Г. ГЕРБІЛЬСЬКИЙ

Художник В. БУНОВ

Переклад з російської Р. МАЙОРСЬКОЇ

літредактор Ф. Черкаський
худ. тех. редактор Ю. Гапон
коректор І. Шенкман

К. Осипов

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ
(на українском языке)

БГ 00549. Зам. № 340, друк. арк. 7, обл. вид. арк. 6,5, тираж 10.000
Підписано до друку 24.5-49 р.

Обласна друкарня, Львів, Спартака, 4.

ПЕРЕДМОВА

Визвольна боротьба українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти гніту шляхетської Польщі — одна з найяскравіших сторінок історії України.

Соціальний, національний та релігійний гніт польських феодалів щодо українського народу, вірніше — щодо українського селянства та міської бідноти, який неминуче призводив до скатоличування і спольщування українського населення, посилювався з кожним десятиріччям.

Соціального гноблення зазнавали українські селяни і з боку своєї, української шляхти. Верхівка цього дворянства у половині XVII століття майже повністю скатолилася і злилася з польською шляхтою. Середня і особливо дрібна православна шляхта, так само як і вищі верстви православного міщанства, була не від того, аби скористатися народним рухом для здобуття політичних прав. Проте, — і це ще раз і дуже переконливо показала історія визвольної війни, — українська шляхта, за небагатьма винятками, виступала разом з польською проти українських селян. Після війни 1648—1654 рр. українська шляхта в Речі Посполитій все більше й більше зрощується з польською.

Відомо, що у визвольній боротьбі українського народу особливе місце займало козацтво, яке становило основу збройних сил українського народу. На початку руху 1648 року козаків було не дуже багато. Але селянське населення дуже швидко «покозачувалося». Швидкий розвиток і формування козацьких полків свідчить про те, що вільний сьогодні козак учора був «підданим» польського або українського пана.

Питання про походження реєстрового і запорозького козацтва досить повно розглянуте в нарисі К. Осипова. Під час визвольної війни верхівка реєстрового і запорозького козацтва — козацькі старшини — виступала разом з усім козацтвом, селянством та міською біднотою, проти польської шляхти. Сама старшина складалася з недавніх селян — народних ватажків, що стали полковниками козацького війська (Криwonос, Нечай, Тиша та ін.), але були також і деякі близькі до польської шляхти старшини-реєстровці та представники православної шляхти, які й під час війни змовлялися з поляками, а після війни та смерті Богдана Хмельницького відкрито перейшли у табір польської шляхти (Виговський, Тетеря та ін.).

Таким чином, головною рушійною силою визвольної боротьби було селянство. Рух мав насамперед яскраво виявлений антифеодальний характер. Це була справді народна селянська війна проти панів-феодалів. Але разом з тим це була національно-визвольна війна, бо соціальне гноблення з боку феодалів супроводилося гнобленням національним. Адже у більшості своїй пани-гнобителі були поляками.

Прагнучи підкорити собі українських селян, польські пани застосовували проти них не тільки силу та репресії, а й такий засіб, як об'єднання католицької і православної церков під зверхністю першої (Брестська унія 1596 року). Це об'єднання церков, чи Унія, як потім його називали, мало ослабити опір православних селян, боротьба яких проходила й під релігійними гаслами.

«...Виступ політичного протесту під релігійною оболонкою, — говорив В. І. Ленін, — є явище, властиве всім народам на певній стадії їх розвитку»*).

Визвольна боротьба 1648—1654 рр. була насамперед класовою боротьбою українського селянства проти польських феодалів і ставила одночасно завдання національного і релігійного визволення.

Ця боротьба разом з тим привела до об'єднання російського і українського народів, за чудовим визначенням Леніна, «...таких близьких і мовою, і місцем життя, і характером, і історією»**).

Тільки в союзі з Росією, тільки за допомогою братнього російського народу міг визволитися український народ від гніту шляхетської Польщі.

Зазначені вище завдання були здійснені українським народом шляхом тяжкої і славної боротьби під керівництвом великого полководця і державного діяча Богдана Хмельницького.

«Кожне нове покоління, — каже Й. В. Сталін, — зустрічається з певними умовами, які вже існували в готовому вигляді в момент, коли це покоління народилось. І великі люди варті чого-небудь лише остільки, оскільки вони вміють правильно зрозуміти ці умови, зрозуміти, як їх змінити»***).

Богдан Хмельницький правильно зрозумів умови, в яких перебував український народ у половині XVII століття, завдання і шляхи визволення України від гніту польської шляхти. Хмельницький очолив народну війну, боровся й перемагав разом з «хлопами» і «черню» — з селянами і міщанами.

Ще на початку війни, після перших своїх перемог Хмельницький звернувся до Москви з проською про допомогу.

Відбиваючи сподівання українського народу, його щире прагнення до возз'єднання з Російською державою, Хмельницький неухильно проводить лінію зближення братніх народів і добивається в цьому значного успіху. Приєднання України до Росії в 1654 році означало, що могутня Росія бере під свій захист молодшу сестру — Україну.

Почалася боротьба об'єднаних русько-українських сил за Україну, проти Польщі.

Через десять років після смерті великого гетьмана, як наслідок співдружби двох братніх народів в 1667 році, за Андрусовським договором, від польського гніту визволилася Лівобережна Україна і Київ з невеликою територією на правому березі Дніпра. У 1686 році Андрусовський мир перетворився у Львові на договір «Вічного миру», причому Польща визнала право Росії на захист православного — українського і білоруського населення Речі Посполитої. Це мало величезне принципове значення. Російський уряд підтримував зв'язок з західноукраїнським населенням, особливо з жителями Львова, і не раз заступався за нього перед польським урядом.

*) В. І. Ленін, Твори, т. II, стор. 520.

**) В. І. Ленін, Твори, т. XX, стор. 532.

***) Й. Сталін. Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом. У книзі: Й. Сталін. Про Леніна, Київ, 1948, стор. 19

Випускаючи книжку К. Осипова, видавництво вважало за необхідне подати до нарису про життя й діяльність Богдана Хмельницького статтю Г. Ю. Гербільського «Західноукраїнські землі в роки визвольної боротьби (1648—1654 pp.)». Необхідність ця випливала не тільки з того, що нарис К. Осипова, який являє собою скорочений і значно перероблений варіант фундаментального твору того ж автора, виходить у Львові, а й тому, що Західноукраїнські землі були районом повстання і біографія Хмельницького тісно пов'язана з Галичиною.

Автор вищезгаданої статті жодною мірою не претендує дати в ній вичерпні відомості про Західноукраїнські землі тих років. Він вбачав своє завдання в тому, щоб показати нерозривний зв'язок між Західною і Наддніпрянською Україною під час визвольної війни, а також ту величезну увагу, яку приділяв і Хмельницький, і тодішній російський уряд питанню визволення Західноукраїнських земель. На думку автора статті, час вже переглянути старий укорінений серед істориків погляд на рух у Галичині та Волині, як на локальний, місцевий, і на похід армії Хмельницького, як на «збройну демонстрацію».

Отже, проведена Хмельницьким у січні 1654 року Переяславська рада послужила початком об'єднання українських земель у складі Російської держави, зберегла українську народність, допомогла українцям і білорусам, що залишилися на території Речі Посполитої, продовжувати боротьбу за своє визволення.

Усе вищесказане визначає роль і місце Богдана Хмельницького у визвольній боротьбі українського народу.

Про це розповідає К. Осипов у пропонуваній увазі читача книжці. Робота К. Осипова є нарисом про життя та діяльність Богдана Хмельницького, написаним на широкому історичному фоні. Автор не ставив перед собою дослідницьких завдань. У книжці відсутні посилання на джерела. Документи і виступи дійових осіб дано в перекладі на сучасну українську мову.

Цілком можливо, що ряд оцінок К. Осипова викличе заперечення з боку спеціалістів, але вважаємо, що загальну характеристику епохи, життя та діяльності Богдана Хмельницького автором дано правильно.

Слід відмітити, що К. Осипов не ідеалізує Богдана Хмельницького і показує його також як представника козацької старшини, що феодалізується.

Як відомо, приєднання України до Росії спричинилося до прискорення класового розшарування. Українська старшина і шляхта в XVIII столітті перетворюються на російське дворянство. Вони, як і раніше, підтримують царський уряд, дістаючи в нього допомогу в своїй боротьбі проти селянського руху.

Справжні представники свого народу, робітники і селяни України разом з трудящими Росії під керівництвом партії більшовиків боролися проти царизму, повалили його та перемогли російську і українську буржуазію.

«При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови*»).

Цей заповіт Леніна свято берегли й виконували трудящі Росії і України.

*) В. І. Ленін, Твори, т. XVII, стор. 129.

Під час громадянської війни та іноземної інтервенції і в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецьких фашистів союз російського, українського та всіх народів нашої великої Батьківщини був запорукою перемоги. Він і тепер є основою нашої сили і запорукою успішної побудови комунізму в нашій країні.

В історії боротьби проти іноземного гноблення, в історії боротьби за союз і братерство українського і російського народів яскравою сторінкою є визвольна війна 1648—1654 рр., здійснена під проводом Богдана Хмельницького. І не дивно, що й через 300 років події цієї війни та подвиги її героїв так хвилюють нас. Вони вчать нас ненавидіти своїх ворогів і ще дужче любити свою Батьківщину.

За давніх-давен на території Східної Європи жили численні племена східних слов'ян. Поступово ці племена почали об'єднуватися, і на початок IX століття в різних пунктах уже визначилося кілька великих таких об'єднань, найголовнішими центрами яких були Новгород і Київ.

Київ мав ряд великих переваг перед Новгородом. Розташований ближче до Візантії, торговельні й культурні зв'язки з якою відігравали дедалі більшу роль для слов'янських племен, він лежав ближче і до інших країн на берегах Чорного та Азовського морів (Крим, Дунайська Болгарія, Хазарське царство*). Підпадиння Новгорода під владу київського князя і стало, по суті, вирішальним фактором в утворенні Київської держави.

Перші київські князі — Олег і особливо Святослав (помер у 973 р.) дуже розширили свою державу. Святослав Ігоревич робив походи на Царгород і Кавказ, на дунайських і камських болгар, ходив на Волгу, Оку і Вятку, причому військо його досягало 60.000 чоловік.

Син Святослава, Володимир, який князував з 978 до 1015 року, ще більше розширив межі Київської держави. Він успішно воював з поляками, заволодівши містом Перемишлем, відбивав наскоки степових кочовиків. Київська держава вже простягалася від Волги до Карпат, а подекуди перейшла і за Карпати (нинішня Закарпатська Україна), і від Балтійського аж до Чорного моря.

Період князювання Володимира Святославовича — це період розквіту Київської Русі, і не дарма до нього так часто звертається народний епос, який саме на цей час відносить діяльність Іллі Муромця, Добрині Микитовича та інших билинних богатирів. Не випадковим є й те, що билинний Ілля

*) Багата держава з великими містами в гирлі Волги і на Дону.

Муромець, який народився під Муромом, іде довгим і важким шляхом до Києва. Це свідчить про те, що Київська Русь збереглася в народних переказах як «колиска російської народності» (вислів історика В. О. Ключевського) і що це уявлення живе в пам'яті не тільки українського, а й російського народу.

Згодом, у ході історичних подій, Київська держава розпалася. Через кілька століть на території, яку вона колись займала, утворилися російський, український та білоруський народи. Але ця обставина не може приховати основного факту: усі ці три народи є відгалуженнями одного стовбура, всі вони беруть початок з одних і тих джерел. «Історія Київської держави — це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти й вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії. В цьому положенні весь величезний сенс даного періоду в житті нашої країни»*).

Що ж послужило причиною розпаду могутньої Київської держави?

Насамперед, феодальний розвиток руських земель. У них завелися власні господарські і політичні зв'язки, перед ними постали свої, окремі завдання, і потреба виділяти частину сил і коштів на вимогу київського князя ускладнювала здійснення цих завдань. Звідси й виникла крайня феодальна роздробленість Київської держави.

Поступово Київ втратив своє панівне значення, перестав бути «матерью городов русских». Київські князі вже не могли управляти іншими князівствами. Між князівствами почалися жорстокі міжусобні війни.

Останнього удару Київській державі завдали татари. Полчища Батия, які насунули сюди в 1237 році, зруйнували Київ (1240 р.) і багато інших великих міст Київської держави.

В міру занепаду Києва посилюються феодальні руські князівства і землі: на півночі — Новгородська земля, на північному сході — Ростово-Суздальська, на південному заході — Галицько-Волинське князівство.

Майже всі південноруські князівства: Київське, Чернігівське, Переяславське та інші — завойовані були Великим князівством Литовським, так само, як і західні руські землі: Полоцька, Вітебська та інші.

Деякий час під впливом Литви перебувало й Галицько-

*) Б. Д. Греков. «Киевская Русь», 1939 р., стор. 9.

Волинське князівство, яке втратило свою самостійність у другій половині XIV сторіччя.

Під владою Литви руське населення не відчувало особливого тяжкого національного гноблення. Менш культурні литовці не тільки не намагалися знищувати руські звичаї й порядки, але самі охоче запозичували їх.

Проте, польські феодалі, які споконвіку зазіхали на руські землі, в XIV столітті активізували свою діяльність у цьому напрямі. В 1340 році польський король Казимир, спираючись на підтримку Угорщини і римського папи, вторгся в Галичину, спустошив Львів, але був витіснений звідти боярином Дмитром Детьком. Та в 1349 році Казимирові все-таки вдалося заволодіти Галичиною. Протягом 1370—1387 р. р. Галичина була окупована угорцями, а в 1387 році її знову загарбали польські феодалі.

Руське населення розуміло, що коли за литовців йому пощастило зберегти свій суспільний і культурний уклад, то польська окупація все це, безперечно, знищить, а тому чинило запеклий опір поширенню польського впливу.

Тоді поляки зробили спритний дипломатичний хід: влаштували шлюб польської королеви Ядвіги з великим князем литовським Ягайлом (1385 р.); при цьому Ягайло зобов'язався приєднати до Польщі всі підвладні Литві землі й пообіцяв навернути народ до католицької віри.

Прийняття католицизму сприяло тісному єднанню литовців з поляками, яке дедалі збільшувалося в міру проникнення польських порядків. Руська ж народність з її звичаями та порядками ще більше відсувалася на задній план.*)

У цей же час сталося закріпачення селян: селяни були прикріплені до приватновласницьких земель, і право суду над ними було передано з рук великокнязівських чиновників до рук поміщиків.

Польський уряд дедалі енергійніше добивався того, щоб повністю підкорити Литву своєму впливові. Дане Ягайлом зобов'язання про приєднання литовських земель до Польщі протягом довгого часу лишалося пустим звуком — занадто вели-

*) Відірване від північно-східної Русі, південно-західне руське населення все-таки не втратило своєї самобутності. Польська агресія, яка поставила під загрозу споконвічний побут та звичаї його, сприяла зростанню його національної самосвідомості. З кінця XV століття почалося формування української народності. Але разом з тим українці вважали себе руськими (і так само називали їх часто в сусідніх державах), підкреслюючи цим самим відмічену вище етнічну єдність обох народів.

жа була ще опозиція з боку майже всіх елементів суспільства. Проте йшли роки, і вплив Польщі ставав дедалі помітнішим, шупальці її дедалі міцніше охоплювали Литву, поки, нарешті, давня мета польських політиків не була досягнута: в 1569 році Польща і Литва злилися в єдину державу, що дістала назву Речі Посполитої.*)

Злиття це здійснювалося після рішення об'єднаного сейму, що зібрався в місті Любліні, чому й самий акт про злиття дістав назву Люблінської унії. Ця унія мала федералістський характер: Литва зберігала свій внутрішній лад. А втім, питомо вага Великого князівства Литовського в новій державі — Речі Посполитій — була невелика як з економічного, так і з політичного погляду.

Тому не доводиться дивуватись з того, що через дуже короткий час ясно визначилися ті зміни, які несла з собою Люблінська унія для українських земель, що перебували раніше під владою Литви. Над ними, перетвореними тепер на провінції Речі Посполитої, нависла загроза розділити долю Галицької Русі.

Українська народність переслідувалася тут і в політичному, і в економічному, і в релігійному відношенні. Польські вельможі намагалися утвердити погляд на українців, як на щось незрівнянно нижче в культурному відношенні, негідне користуватися тими ж правами, які привласнювали вони собі.

Особливо посилилася експлуатація галицького населення в XVI столітті. В цей час відбувається велике зростання цін на продукти сільського господарства і, як результат його, — повсюдне прагнення землевласників підвищити кількість вирощуваного хліба. Для обробітку поміщицьких земель стали потрібні робочі руки, що викликало прагнення панів позбавити селян їх земельних ділянок та перетворити їх на своїх кріпаків. Панщина (безплатна робота на пана) збільшується до трьох, а іноді й до п'яти днів на тиждень. Одночасно відбувається процес особистого закріпачення селян, перетворення їх на власність всевладної польської шляхти. Селянам було заборонено залишати маєтки, в яких вони жили, вони не мали

*) Переклад з латинського *Res Publica*, буквально — громадська справа. Вживається для характеристики такої форми державного устрою, за якої верховна влада здійснюється виборними органами. Присвоєна польськими верховодами, ця назва не відповідала дійсності: народ у польсько-литовській державі був пригноблений і безправний, вся влада і всі блага належали тільки вищим станам. Недарма згодом Богдан Хмельницький іронічно відзивався про цю невідповідність назви і суті.

права володіти землею, не могли порушувати без своїх власників судових справ. За вбивство шляхтича (або спробу вбивства) селянинові загрожувала смертна кара, причому для визнання його винним досить було свідчення двох шляхтичів. Польська конституція 1557 року надала поміщикові та його управителеві право самим страчувати своїх селян.

Вільні колись хлібороби опинилися на становищі рабів, стали «хлопами», «бидлом». Кожний шляхтич міг знущатися з них, як тільки хотів. І в руських поміщиків селянинові жилося нелегко, але в даному разі до всього домішувалося ще бажання панів принизити національне почуття закріпачених, витруїти з їх свідомості навіть згадку про колишнє вільне життя. Тому польський гніт був особливо тяжкий.

Економічна експлуатація селян зростала у міру придушення здатності їх до протесту. Крім панщини, селянин змушений був ще віддавати своїх дітей на панську службу, тричі на рік доставляти панові зерно та різну живину, з усього майна (худоби, вуликів, плодових дерев) віддавати йому десяту частину. До всього цього селянське майно ще оподатковувалося різноманітним митом: «рогате» стягалося з кожного вола, «вічкове» — з кожного вулика, «ставщина» — за право ловити рибу, «випасне» — за право випасати худобу, «жолудеве» — за право збирати жолуді, «сухомельщину» — за розмелювання зерна. При народженні дитини належало сплачувати «дудок», при одруженні сина — «поємщизну» тощо.

Таким стало життя руського селянина в Галичині на кінець XV сторіччя. Тому Люблінська унія, що віддала Польщі українські землі, була сприйнята населенням цих земель, як смертельна небезпека.

Дійсність показала справедливість цих побоювань: польські пани негайно-таки накиннулися на родючі українські землі.

У 1590 році сейм зазначив, що «ні держава, ні приватні особи не мають ніяких прибутків з просторих наших володінь, що лежать незасіяні на українському прикордонні за Білою Церквою». Це звучало як офіційний заклик до посилення польської експансії. Населення східних областей Південної Русі, що дістала назву України, тобто окраїни, «крайніх» земель дедалі сильніше почало відчувати панування польської шляхти: почалося стягання мита за розмелювання зерна, за варіння меду тощо — грізна призивітка повного закабалення.

Миритися з цим не можна було. Народні маси почали за-
пеклу боротьбу за свої права.

✓ Боротьбу цю полегшували два важливих фактори. Перший
впливав з географії краю: люди, відходячи на південь, в не-
освоєні ще наддніпрянські степи, фактично ставали недосяж-
ними для польських гнобителів. Другий фактор полягав у то-
му, що на Наддніпров'ї організувалося козацтво з власним,
незалежним від Польщі бойовим центром — Запорозькою
Січчю.

2.

За тих часів Наддніпров'я являло собою безкрайї необжи-
тий степ, що дихав родючістю й достатком, але разом з тим
був сповнений небезпек. Головною з цих небезпек були крим-
ські татари, що спиралися на підтримку могутньої Турецької
імперії.

Мало не щороку татари нападали на руські землі. Було
три головні шляхи їх просування: Чорний шлях — від Києва
та Черкас углиб Волині, Кучменський — від Чорного моря
на Балту і далі вглиб країни, та Волоський — правим бере-
гом Дністра. Першим шляхом просувалися переважно крим-
ські, «перекопські» татари, двома іншими — ногайські.

При кожному своєму наскокові татари забирали з собою
майже всіх жінок та дітей, що не встигли сховатися від них.
Хлопчиків вони наvertsали до магометанства і, коли ті підро-
стали, формували з них добірні полки — так званих яничарів.
Жінок, особливо молодих, вони забирали поголівно та вели
через Перекоп — «ворота сліз» українського народу — до
Криму, а звідти до Константинополя та інших міст. У Кон-
стантинополі майже всі няньки, мамки та служниці були русь-
кими полонянками. З полонених чоловіків татари робили га-
лерних гребців або продавали їх до інших країн. Навіть
у Франції та Венеції гребцями на галерах були руські раби.

В старовинних українських піснях яскраво відбито почут-
тя страшної небезпеки, згадку про той постійний дамоклів
меч, що висів над мирними трудівниками:

Ой, повів женців долом-долиною,
А на тую пшениченьку на озимую.
Ой, жніте, женці, розжинайтеся,
І на чорну хмару оглядайтеся.

Ой, то ж не хмара, то Орда іде.
А Коваленко передок веде.
В'язали руки та скрипицею,
А залили очі та живицею.

З 1416 по 1469 рік татари вчинили на Україну сім наскоків (рахуючи тільки особливо великі), з 1516 по 1593 рік — вісім.

Особливо важко доводилося, звичайно, жителям степових окраїн, що межували з татарськими таборами і майже не мали укріплень та гарнізонів. Татари розглядали цю територію як невичерпне джерело «ясиря» — полонених. Нерідко той чи інший татарський князьок укладав договір на поставку до Кафи*), де була зосереджена торгівля полоненими, певної кількості людей, причому ні він, ні купці не мали найменшого сумніву в можливості набрати цей «ясир» на руських землях. Тільки під час наскоку в 1575 році татари полонили 35 тис. чоловік.

Мимоволі постає питання, чому ж продовжували люди жити в цьому страшному степу, що змушувало їх нехтувати арканом і кривою татарською шаблею?

Пояснення цьому можна знайти в умовах життя, що створилися для руського населення, яке підпало під владу польських панів. Чим гіршим ставало його становище, чим міцніше стискалися лещата панщини, тим напруженіше працювала думка гнобленого люду, над тим, куди б утекти від нескінченних поборів, підневільної праці та принизливих канчуків. Дорога була одна — на південь, у степи, де хоч і никають татарські орди, але де нема поміщиків і королівських посіпак. Краще вже ризикувати життям, зате бути вільним і користуватися дарами щедрої природи. ✓

Втікачі, що рятувалися від кріпосного ярма та утисків королівськими старостами, міщани в містах, були, таким чином, головним елементом, з якого формувалося населення степової України. Крім них, чимало всякого іншого люду йшло в степи. Були серед нього дрібні руські дворяни, що не хотіли переходити в католицьку віру, втікачі з Московської держави, різноплемінні руські і польські шукачі пригод, яких приваблювало напружене, сповнене тривоги життя в цілинному степу.

Шляхтичам, поміщикам, які звикли до вигод і комфорту, тут, звичайно, нічого було робити. Зате бідний люд, що зна-

*) Нині Феодосія.

йшов у степу привільне життя й родючу землю, не зважав ні на які труднощі й лихі пригоди.

Новоприбулі оселялися тут, зорювали цілину землю, створювали різні промисли, одне слово — освоювали родючий і дикий степ. Аж до XVI сторіччя жителі селилися навколо укріплених містечок і під їх захистом вели своє господарство. Такими містечками були Черкаси, Канів, Брацлав та інші.

✓ Колонізація степу проходила в безперервній боротьбі з кочовиками. Кожний хлібороб був одночасно і воїном. Відважних людей тут не бракувало, і татарам дедалі дорожче обходилися їхні наскоки.

Нові степові поселенці вели з татарами запеклу боротьбу, переймали їх військові прийоми, виробляли власні методи оборони. В міру розвитку цієї боротьби вони почали переходити від оборони до нападу. Поступово татарські наскоки, у зв'язку із зростим ризиком, стають рідші, але одночасно з цим зростають наступальні тенденції серед степових поселенців. Частина з них, особливо ті, хто не мав власної родини, стають свого роду професіоналами степової війни. Це було почесне заняття, що забезпечувало пошану з боку односельців та всілякі пільги з боку властей, які, буди неспроможні своїми силами відбивати ворожі напади, заохочували військову активність населення.

✓ Ці вільні неосілі люди, які на перший заклик кидали свою роботу і вирушали в похід, дістали назву козаків. Вони протиставляли чисельній перевазі та військовій техніці ворога одчайдушну відвагу, спритність і безмежну хоробрість.

Певних організаційних форм козацтво за тих часів ще не мало. Це були, як і спочатку, просто ватаги молодців, що йшли «козакувати» в степи або навіть на море, потрапляли під команду сміливого ватажка, але не були зв'язані між собою (крім періоду походу) ясно усвідомленою спільністю цілей.

Проте, в XVI столітті козаки створили свій бойовий центр.

Потреба в такому центрі відчувалася вже давно. Хоч як ревно обстоювали козаки свою самостійність у містах і панських маєтках, але все-таки вони були там в руках властей. Староста завжди міг конфіскувати їх майно, риболовецькі човни, мисливське знаряддя, зброю. Треба було знайти таке сховище, де можна було залишати на зиму в безпеці всю козацьку «маєтність» та й самим переховуватися там від переслідувань старост, а головне — оборонятися від нападу ворогів.

Усім цим вимогам задовольняло південне Наддніпров'я, нижче порогів, там, де Дніпро розділявся на безліч рукавів, що текли звідси лісистими й болотистими низинами. Тут, біля гирла ріки Чортомлик та поблизу другої річки, Базавлук, що химерними петлями перетинали навколишню місцевість, і за-снували козаки своє пристановище — Запорозьку Січ*).

Слово «Січ» означало лісову засіку, тим самим свідчачи про лісистий характер місцевості, обраної козаками для своєї твердині. Численні степові річки в поєднанні з водним громад-ням самого Дніпра прикривали це місце з суші. Кораблі, що приходили з півдня, з боку моря, потрапляли у вузькі, покру-чені дніпровські рукави, вздовж берегів яких, серед лозняка й очерету, могла сховатися будь-яка засідка. Коли ж човни йшли з верхньої течії Дніпра, з Польщі, то на їх шляху лежа-ли грізні пороги.

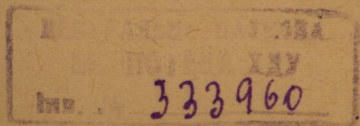
Запорізька Січ являла собою чудову позицію для оборони проти могутнього ворога, особливо коли її захищали такі до-свідчені воїни, як козаки, що, як ніхто, вміли пристосовувати-ся до місцевості. Тому недивно, що навіть передові армії тих часів, як от польська і турецька, майже ніколи не наважували-ся атакувати козацьку твердиню.

Створення Січі, або, як говорили козаки, «Січа», відбува-лося в семидесятих і восьмидесятих роках XVI століття, а на кінець цього сторіччя вона стала вже загальновідомим, визна-ним центром низового козацтва, заповідним пристановищем, останнім і надійним притулком для тих козаків, що жили у середній частині Дніпра та в інших районах.

Січовики, як і решта козацтва, походили переважно з неза-можного люду, якому не стало чим дихати на батьківщині, якого закабали економічно, перетворювали на безправних «хлопів», з якого кожний шляхтич міг здирати шкуру різками. Тяглося сюди також багато інших людей з найрізноманітніших суспільних прошарків.

До Січі міг прийти кожний, навіть «бусурманин». Його тут ні про що не питали, тільки вимагали присяги в тому, що він битиметься з ворогами України. Ті, що приходили в Січ, ча-сто змінювали свої прізвища, щоб властям важче було зна-йти їх сліди. Декого, звичайно, приваблювала й можливість поживитися багатою здобиччю, але головним стимулом усіх походів, що їх розпочинали запорожці, безперечно була спо-конвічна ворожість до татар, бажання ослабити їх і таким

*) Це місце розташоване недалеко від м. Нікополя.

чином відвернути їхній напад, а також надія визволити з татарського полону своїх родичів і близьких.

Характерним у цьому розумінні був звичайний заклик запорожців, з яким зверталися вони перед походом до народу та до розсіяних по селах козаків: «Хто хоче за християнську віру бути посадовлений на кіл, хто хоче бути четвертований, колесований, хто готовий прийняти всякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті — приставай до нас!»

Як бачимо, це не були походи корсарів. Це були насамперед походи на захист «віри», причому в це поняття вкладався значно ширший зміст, а саме: захист рідної землі і рідного народу.

Жили запорожці в простих будівлях, які швидко споруджались і які не шкода було кинути в разі проникнення ворога чи переходу на інше місце. Січ поділялася на курені*), кожний курінь мав своє приміщення, в якому жило близько півтора козаків.

Одяг запорожців був здебільшого дуже невибагливий. У народній думі про козака Голоту говориться: «... на козакові шати дорогії — три свитязі лихії: одна недобра, друга негожа, а третя і на хлів незгожа. На козакові шапка — бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита, куди віє, туди й провіває, козака молодого проголоджає». Тільки на голові прийнято було завжди носити шапку — знак козацької гідності. В негоду носили ще вовняну бурку (вільчуру). Зате після повернення з вдалого походу запорожці наряджались. Козацький стрій складався з синіх шароварів з широким золотим галуном, жупана з білого шовку, шовкового пояса з золотими китицями і високої шапки з сірих смушків, з червоним шовковим мішочком і золотою китицею. Проте, «добрий тон» вимагав незмінно виявляти зневагу до пишноти свого одягу, не берегти його.

Побутове обслуговування запорожців здійснювалося ремісниками, що жили в околицях Січі і працювали за певну плату: кравцями, шевцями, теслярами, пивоварами, бочарами тощо.

При січовій церкві існувала школа. Деякі юнаки добровільно приходили сюди з України, інших присилали батьки.

Був у Січі також притулок для хворих і поранених — «шпиталь».

*) Курінь (від татарського слова «курєн» — двір) — поселення воєнного характеру, свого роду гуртожиток у Січі.

Джерелами коштів запорозького війська були: володіння широким краєм, торгівля з сусідніми країнами і здобич.

Щороку, першого січня, в Січі збиралася Рада, на якій за жеребком розподілялися земельні ділянки — степи, річки, ставки — для хліборобства, рибальства, бджільництва, скотарства, полювання та соляних промислів. Потреба жеребкування і зв'язаного з цим обміну ділянок впливала з того, що ділянки були не однакові своїми природними багатствами, до того ж і небезпека татарських наскоків не скрізь була однакова.

На чолі Січі стояла старшина, очолювана кошовим отаманом. У куренях були свої, курінні отамани, які дбали про паливо, харчі, зберігання грошей та одягу і які мали значні адміністративні права. Взагалі ж у Січі було багато інших чинів з точно встановленими обов'язками.

Кошовий отаман мав необмежену владу, але по скінченні року складав звіт про свої дії. Навіть саме обрання його обставлялося церемонією, яка мала нагадувати кошовому про верховну владу «товариства»: йому мазали обличчя грязюкою, давали відчутних напутливих штурханів. Обрання отамана, як і всі загальні питання, вирішувала загальна рада, побудована знов-таки наче на суто демократичних засадах: кожний запорожець, чи належав він до «старшини» (курінні отамани, писар, підскарбій — скарбник) або до простої «сироматні*»), мав однаковий голос.

Проте, хоч така організація існувала формально протягом усієї історії Запорозької Січі, насправді ж тут завжди можна було побачити виразні сліди розшарування — на багатих і бідних. Розшарування серед запорожців, як і серед усього козацтва, де так само дедалі виразніше визначався заможний прошарок, що експлуатував новоприбулу бідноту, відіграло певну роль у наступних війнах з Польщею: незаможні запорожці, селяни-втікачі, «сироман» найбільше прагнули «воювати панів», тоді як заможніша частина не була в цьому особливо зацікавлена і віддавала перевагу війнам проти турків і татар, війнам, що відкривали більше можливостей в розумінні воєнної здобичі. У внутрішньому управлінні Січчю заможний прошарок теж відігравав більшу роль. Він же зосереджував у своїх руках торгівлю, а при розподілі здобичі забирав собі лев'ячу частку.

*) Сироматня, сироман — біднота.

Іноді конфлікти між заможними і незаможними запорожцями набирали відкритих форм. Так, у 1598 році справа дійшла до збройної сутички, причому заможні, на чолі з Байбузою, звернулися по допомогу до польського гетьмана Жолкевського.

Не всі запорожці жили в Січі. Дехто з тих, що вважав себе членами «славного війська запорозького» селився поблизу Січі. Там вони заводили собі сім'ї, займалися хліборобством, але на перший заклик січового «товариства» залишали все це і вирушали в похід.

У самій Січі були майстри майже всіх ремесел, але їх уміння здебільшого використовувалося лише у військових цілях; запорожці самі добували селітру, виготовляли порох, будували й ремонтували човни, кували мечі тощо.

Окремо слід зупинитися на військовій організації запорожців і взагалі козаків.

Не завжди, звичайно, козаки перемагали, але майже не бувало випадків, щоб вони безладно втікли з поля бою. Під натиском переважаючого їх ворога вони організовано відступали або гинули із зброєю в руках.

Та вже шаблі заржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце козацьке
Не боїться турків, —

співається в українській пісні.

Озброєння козаків складалося з мушкетів, пістолів, шабель, сагайдаків (луків), списів, сокир. Захисних панцерів у них не було; всі билися в звичайному одязі, іноді голі до пояса.

Більшість січовиків мала вогнепальну зброю.

У той час, як у Західній Європі пікінери були відокремлені від мушкетерів, козаки мали спис, шаблю та мушкет. Вирушаючи в морський похід, кожний брав з собою по 5—6 мушкетів. Кінні козаки мали, крім того, по 4 пістолі.

В Січі було близько 50 гармат і багато добрих гармашів.

Хоч більшість козаків були чудові кіннотники, вони не любили боїв у кінному строю. Найбільш сильними були вони в пішій сутичці, особливо коли укріплювалися за табором: подвійний ряд з'єднаних ланцюгами возів, з-за яких вони відбивалися наче з-за насипів. Противникам їх дуже рідко вдавалося розірвати цей стрій.

Звичайно козаки висилали частину сил на фланги і в тил ворога, а потім розпочинали одночасну атаку. За тих часів армії були особливо чутливі до появи противника одноразово з кількох боків, і такий метод ведення бою цілком себе виправдував.

Козацьке військо поділялося на полки і сотні, причому в кожному полку було по три-чотири сотні. Але сотня — це було в дійсності значно більше від 100 чоловік.

Заслужовує уваги організація морських походів.

Для них запорожці будували човни, так звані «чайки». У кожную «чайку» вміщували по 5—6 фальконетів*). Низька посадка (2,5 фута) робила «чайки» непомітними.

Уночі козаки на цих «чайках» підпливали до ворожих кораблів та йшли на абордаж**). Коли турки вчасно помічали їх, козаки намагалися зблизитися з кораблями, щоб вогонь їх фальконетів і самопалів став уразливим. Турки ж намагалися триматися на віддалі і безкарно обстрілювати «чайок» з далекобійних гармат.

Козаки брали з собою в похід бочки з сухарями, копченим м'ясом, пшоном. Напої на борту були заборонені.

Висадившись на беріг, козаки залишали по чотири вартівих на кожную «чайку» і йшли «по здобич».

Такою, в коротких рисах, була ця своєрідна «державна держава».

3

Уже в першій половині XVI сторіччя козацтво стало однією з вирішальних сил на Україні. А втім, воно не дістало ще ніякого офіційного визнання з боку властей. Польський уряд вважав, що не слід перешкоджати людям, які з власного почину охороняють кордони держави, але офіційно визнавати козаків сейм також не хотів.

З часом польсько-литовському урядові довелося змінити цю свою тактику удаваного ігнорування козацтва. Серйозним приводом до цього стало утворення Запорозької Січі.

Шляхтичі почали розуміти, що козацтво являє собою грізну силу. Даючи Польщі велику користь, козаки створювали для неї й труднощі: своїми безнастанними наскоками вони

*) Фальконет — старовинна дрібнокаліберна гармата.

**) Абордаж — старовинний спосіб морського бою — зчеплення двох кораблів для рукопашної сутички.

дратували Туреччину, Крим та погіршували відносини цих країн з Польщею. Разом з тим козацтво було серйозною перешкодою до закріпачення українського селянства. І польський уряд остаточно прийшов до думки про потребу ввести в потрібне йому річище неорганізовану стихію козацтва та поставити її собі на службу. Рішучий крок у цьому напрямі зробив польський король Стефан Баторій.

Йому хотілося встановити на Україні твердий суспільний лад (у польському, звичайно, розумінні), тобто закріпачити більшу частину населення, а частину залишити вільною та використати її для оборони проти татар. Козаки ж були головною силою українського народу, а тому знищення або хоч би підкорення їх впливало із завдань внутрішньої політики Баторія.

Восени 1578 року Стефан Баторій уклав угоду з представниками українського козацтва. За цією угодою з козаків створювався спеціальний полк, що мав бути на постійному утриманні польського уряду. На штатних козаків складався окремий список, реєстр, внаслідок чого вони дістали назву реєстрових.

Реєстрові козаки повинні були скласти присягу на вірність королю та дати зобов'язання не воювати без королівського наказу ні з Кримом, ні з Молдавією. За реєстровими козаками визнавався цілий ряд особливих прав: судити їх могли тільки за погодженням з їх старшиною, з них не стягали податків, поборів тощо. А головне — за реєстровими визнавалася особиста свобода, вони не були безправними панськими ріпаками.

Цей захід Стефана Баторія, що поглибив класове розшарування козацтва і тим заподіяв йому великої шкоди, разом з тим дав йому й чималу користь. Він ніби узаконив претензію козацтва на привілейоване становище серед інших верств населення, і кожного разу, коли польський уряд намагався знищити козацькі вільності, козаки урочисто пред'являли грамоту Баторія.

Поряд з цим реформа Баторія до певної міри сприяла зміцненню Запорозької Січі: віднині на тих, хто не був включений до реєстру, але прагнув зберегти незалежне становище, польські власті на Україні дивилися, як на ослушника урядових розпоряджень. Таким людям, що хотіли уникнути закріпачення, не залишалося нічого іншого, як тікати «за порог», — і вже не тимчасово, а назавжди. Таким чином,

Січ — ця запорозька громада невизнаних козаків, дістала нове, численне поповнення.

* * *

У другій половині XVI століття Польща домагалася лише ослаблення козацтва, а заодно й здобуття максимальної користі з цього неприємного для неї, але непереборного явища. Але в міру загострення боротьби панів з закріпаченим українським населенням становище змінюється. З кінця XVI сторіччя польський уряд вбачає єдиний вихід у знищенні козацтва будь-якою ціною.

Як було вже сказано вище, наприкінці XVI сторіччя відбувається посилене проникнення до Східної України польських порядків і польського поміщицького землеволодіння. До того часу жителі цих земель, хоч і гинули під ударами татарських шабель, але зате зберігали свою особисту свободу, на відміну від своїх нещасливих братів у Західній Україні, які вже повною мірою були закріпачені польськими панами. Люстрації (статистичні описи), проведені в східноукраїнських областях перед останніми десятиріччями XVI сторіччя, свідчать про те, що та небагаточисельна шляхта, яка ризикувала оселитися тут, жила не дуже-то розкішно. Тамтешні селяни погоджувалися працювати на свого пана лише три дні на рік; якщо поміщикові це не подобалося, то селяни «добре знали дорогу, якою утекать»: варто було податися якихось 100—200 верст на південь, у незорі степи, і ніяка вже погоня не була страшна.

З кінця XVI сторіччя все починає змінюватися.

Побачивши, що родючі землі степової України вже міцно освоєні руським населенням, польські пани почали наввипередки простягати до них свої загарбліві руки. В короткий строк польський уряд роздав усю Східну Україну магнатам. Руський незаможний люд втікав сюди від польського ярма, зорював цілину, поливав її кривавицею, відбивав люті наскоки татар, а після того сюди приходили польські поміщики й оголошували цю землю своєю власністю.

Спочатку поміщики, зацікавлені в заселенні майже незалюднених земель, не дуже утискали корінне населення. Крім того, вони не тільки охоче давали притулок навіть селянам-втікачам, що прибували сюди з Галичини, а й всіляко заминавали нових поселенців. Вони обіцяли, що протягом п'ятидесяти років нові поселенці користуватимуться землею без

будь-якої данини поміщикаві, і цей захід справді сприяв припливу людей у Наддніпров'я і Надбужжя.

Але дуже скоро почалися неминучі конфлікти між волелюбними жителями і їх зажерливими господарями. Непорозуміння почали виникати з будь-якого приводу і, насамперед, у зв'язку з питанням про землю.

Та економічне закабалення було тільки провісником особистого закріпачення, провісником генерального походу польських панів на волелюбні порядки Східної України. «У нас у тому свобода, — писав сучасник тієї епохи, поляк Старовольський, — що бідніший і слабкіший стає невідільником багатого й сильного, сильний завдає слабкому безкарно всяких несправедливостей, які йому на думку спадуть. Азіатські деспоти за все життя не замордують стільки людей, скільки їх замордують щороку у вільній Речі Посполитій».

До цих гірких слів польського сучасника важко що-небудь додати.

Незалежні досі люди пізнали страшний гніт панського «мучительства», і життя їх стало «тяжчим від галерної неволі». Порядки, від яких вони втікли з Польщі і Галичини, утверджувалися тепер і тут. Траплялося, що селянина виводили на польові роботи в кайданах, а коли не міг працювати в такому стані, то наймали його коштом батрака. За вбивство чужого селянина шляхтич тільки сплачував його родині «пеню». Якщо ж він засікав різками на смерть свого кріпака, то вже не платив нічого. У поміщицьких садибах з ранку до вечора свистіли різки й канчуки.

Якби польські пани були далекоглядніші, вони б зрозуміли, що люди, які прийшли сюди, на береги Дніпра й Бугу, шукаючи волі, та відстояли свою обітовану землю від татар, не дадуть знову надіти на себе ярмо та відібрати в них политу кров'ю їхніх батьків землю. Але в Польщі було тоді мало далекозорих діячів, що передбачали трагічну розв'язку такої політики. Більшість шляхтичів вважала, що треба, не давши опам'ятатися нещасному «поспольству» (селянам і міщанам), зв'язати йому руки й ноги. І тут до завдань соціально-економічного закріпачення приєдналося ще нове: придушення української національності.

Одним з найважливіших елементів цієї національності поляки вважали православну релігію. З нею були зв'язані спогади про минуле Русі, народні поняття та звичаї. Саме тому проти релігії і був спрямований черговий удар поляків.

У польському праві завжди існував принцип: «Чия влада,

того й релігія». В застосуванні до України цей принцип набув для поляків особливої актуальності.

Думка про об'єднання католицизму і православ'я під загальною зверхністю Риму, тобто про унію, виникла вже давно. Першу спробу в цьому напрямі зробив ще Ягайло. Але гостре невдоволення народних мас, а також втручання Москви примусили тоді відмовитися від крутих заходів. Спираючись на підтримку уряду, католицька церква почала діяти поступово: православне духовенство оподатковувалося високими податями, було позбавлене права засідати в польському сенаті, в литовській Раді тощо.

Пізніше переслідування православного духовенства і православного населення набрало вже цілком відкритого характеру. Так львівський католицький єпископ Ян Суліковський на засіданні сейму в 1587 році, оголивши груди, вигукнув, що він краще помре, ніж погодиться із свободою сповідання православної релігії. За нього у Львові «садовили священників у тюрми, закривали церкви... дітей русинів хватили на вулицях і силоміць віддавали в свої школи, де їх били та знущалися з них, бідняків виганяли з будинків... богохульствовали над церковними святинями...»

Українське населення одностайно виступило на захист своєї віри, розуміючи, що по суті йдеться про ослаблення його національної єдності. Рух охопив навіть православних князів.

По всій країні розкинулася широка мережа «братств» — громад, що підтримували свої храми, обговорювали питання церковної організації та обстоювали політичні й економічні інтереси своїх членів. Братства очолили ідеологічну боротьбу проти польсько-католицького впливу і тим самим сприяли підготовці народно-визвольної війни, яка почалася на Україні в XVII сторіччі.

Наприкінці XVI сторіччя православні братства, на противагу католицькій агітації, розгорнули інтенсивну просвітительну і літературну діяльність. У місті Львові братством була організована друкарня і слов'янська школа. Член одного з братств, князь Костянтин Острозький заснував у місті Острозі (на Волині) друкарню, до якої запросив відомого друкаря Івана Федорова, який емігрував з Москви та переїхав у Білорусію, а пізніше до Львова. З острозької друкарні виходили, головним чином, полемічні твори проти єзуїтів. Крім друкарні, в Острозі існувала ще православна академія, в якій вивчали грецьку мову, філософію та ін.

І все-таки католицька церква, що користувалася могутньою підтримкою державного апарату, була сильніша. Їй вдалося викликати розкол серед вищого православного духовенства: частина єпископів, спокушена обіцянками римських легатів, вирішила приєднатися до католицької церкви. У 1596 році в Бресті відбувся церковний собор, на якому більшість єпископів висловилися за злиття церков. Це була так звана Брестська церковна унія. Віднині по всій Україні панівною релігією стала католицька.

Тепер шляхтич, що утискував «хлопа», міг послатися ще й на те, що він утискує «схизматика», який не визнає істинної віри.

* * *

Отже, стан речей був такий.

З кінця XVI сторіччя почався енергійний наступ польських феодалів на український народ; міщан утискували в містах, селян закабалили в маєтках. З економічним і особистим закріпаченням поєднувався жорстокий національний гніт: українська народність третирувалася як «бидло», що з ним «благородний» шляхтич вправі був чинити так, як йому на думку спаде.

В своєму прагненні витруїти всі риси української національності польський уряд обрушився на православну церкву та добився її розколу. Вища українська шляхта якийсь час підтримувала православ'я у боротьбі проти католицизму, але згодом більша частина її теж спольщилася. Перехід у католицьку віру забезпечував українській шляхті почесне місце при дворі короля, відкривав перед ними всі шляхи. Чималу роль відіграли тут і шлюби православних князів, що одружувалися із знатними польками.

Але широкі народні маси не пройшли цієї еволюції. У довшому спискові кривд та утисків, що їх вони зазнавали від польських панів, з'явилося ще переслідування за православну віру, зневажання православних релігійних понять.

Це було останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння. Всі, хто не перейшов у польський табір, об'єднуються під гаслом захисту своєї віри. І всі вони шукають силу, здатну вивести український народ з критичного, якщо не безвихідного становища.

Силу цю всі вбачають у козацтві. Тільки воно могло очолити боротьбу проти спольщення українського народу, за-

хистити і знедолені маси селян, і утискуване у містах міщанство.

Довір'я і підтримка мас — ось що було для козацтва невичерпним джерелом нових сил, надавало йому чудесної здатності знову й знову підніматися з колишньою енергією і мужністю на захист рідного народу, рідної землі.

З кінця XVI і початку XVII сторіччя серед польських магнатів і шляхти жваво дебатується питання: як бути з козацтвом? Дехто висловлювався за знищення його будь-якою ціною — тоді можна буде не побоюватися заворушень на Україні, а Туреччина і Крим не матимуть приводу нападати на польські землі. Інші заперечували, що в такому разі для оборони кордонів доведеться тримати велике військо; щождо козаків, то вони під впливом репресій переселяться до Московії, на Дон, і московський цар використає їх у війні проти Польщі. Отже, краще буде, міркували прихильники цього останнього погляду, коли козаки битимуться в рядах польської армії, а не проти неї.

З типовою для тодішньої польської державності відсутністю твердої лінії брали гору прихильники то того, то іншого напрямку. Але коли політика польського уряду була непослідовною й суперечливою, то й у поведінці козаків не видно було ясного розуміння своїх цілей, певного плану дій. Козацтво накидається то на Туреччину, то на Крим, то на Польщу, створюючи собі все нових і нових ворогів, не дбає про концентрацію своїх сил.

Аж до середини XVII сторіччя триває ряд селянсько-козацьких воєн, в яких козаки були поперемінно то переможцями, то переможеними. Історія цих воєн сповнена прикладів виняткової відваги й мужності козаків.

* * *

У 1630 році запорожці під проводом гетьмана Тараса Трясила (Тараса Федоровича) вступили у Київське воеводство. До них почали приєднуватися нові бійці з місцевого козацтва та селянства.

Перемоги повстанців увічнені в поемі Шевченка «Тарасова ніч»:

Лягло сонце за горою.
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,

Ляхів обступали.
Як став місяць, серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Та все ж помірковані елементи серед козацтва наполягли на укладенні миру. Результатом повстання було тільки те, що реєстр був збільшений до 8 тисяч чоловік і уряд дав козакам деякі незначні обіцянки.

У 1637 році спалахнуло нове повстання під проводом Павлюка. Польські воєначальники Потоцький і Ляндскоронський придушили його з дикими жорстокостями. Павлюк був схоплений поляками і закатований. Та через рік козацька хвиля знову вийшла з берегів. Цим разом на чолі руху стояв гетьман Острянин.

Козаки залягали в ямах і стріляли звідти у ворога, будучи сховані від його артилерії. Перед своїми окопами вони викопували невеличкі заглибини, що були розташовані густою сіткою і перешкоджали атакам польської кінноти. Не раз козаки підводили міні. Одне слово, тепер вони обрали метод війни, що паралізував технічну перевагу противника. Ця нова тактика була плодом колективної народної думки і колективного військового досвіду. Шляхтичі тільки дивувалися винахідливості та вмілості, з якою билися козаки.

Лютий ворог українського народу Окоцький, що під час походів 1637—1638 рр. був полковим священиком при Потоцькому, якось заявив:

— Хоч між козаками немає ні князів, ні сенаторів, ні воєвод, але між ними є такі, що якби не закони *contra plebejos* (проти плебей), то їх слід було б визнати рівними Цінцінатам і Фемістоклам.

І все-таки Острянин був розбитий. Становище реєстрових козаків, не кажучи вже про широкі маси українського населення, різко погіршилося. Згідно з так званою «Ординацією 1638 року», вони втратили своє самоврядування. Вищі посади в козацькому війську мали віднині заміщатися польськими шляхтичами, за призначенням властей. Реєстр був зведений до шести тисяч, а всі, хто не ввійшов до нього, позбавлялися звання козаків та зв'язаних з цим званням привілеїв.

Повстання тридцятих років закінчилися невдачею, бо козаки діяли недосить згуртовано, а головню — не зуміли повести за собою селянство.

Регулярні частини польської армії потопили в крові повстання Остринина, як топили вони й усі попередні. Та «Козацьку гідру» було тільки придушено, але зовсім не задушено. Занадто вже багато легкозаймистого матеріалу було в українському народі — занадто багато утисків і страждань він зазнав, занадто волелюбний він був.

Не треба було бути особливо далекоглядним, аби зрозуміти, що новий вибух, значно сильніший від попередніх, є неминучим у найближчому часі. Всі кривди, нагромаджуючись, підготовляли цей вибух. Не могло бути сумнівів, що — чи то на берегах Дніпра, чи то на берегах Бугу — вибухне нове повстання, обумовлене всім ходом історичного процесу. Не могло бути, звичайно, сумнівів і в тому, що на гребінь хвилі буде винесений новий вождь, що в надрах народу, такого багатого на енергійні й обдаровані натури, знайдеться людина, яка зуміє справитися з історичною роллю, що випала на її долю.

Такою людиною був чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

4

Богдан Хмельницький походив з українського козацького роду. Батько його, Михайло Хмельницький, був чигиринським сотником. За довголітню службу свою він дістав у посідання хутір Суботів, розташований недалеко від Чигирина.

Майбутній гетьман дістав при народженні ім'я Зіновія, але згодом до цього ймення було додане ще й друге — Богдан, під яким він найбільш відомий.

Підрісши, Богдан почав брати участь у походах. У 1620 році він разом із своїм батьком брав участь у польсько-турецькій війні. Тут він мав нагоду вивчити військову справу та ознайомитися з військовими якостями козаків і польських солдатів. У жовтні 1620 року, коли польська армія зазнала великої поразки під Цецорою, загинув у бою Богданів батько — Михайло Хмельницький. Приблизно того ж року, а можливо, що й саме в цьому бою потрапив у полон і сам Богдан. Пробув він у полоні два роки.

Повернувшись — завдяки викупові чи щасливій втечі —

назад на батьківщину, він оселився в родовому маєткові Суботові. Є відомості, що в 1629 році він знову брав участь у поході на Царгород. Після цього, очевидно, він більше в походи не ходив, служив у реєстровому козацтві, одружився з козачкою Ганною Сомковою і, врешті-решт, був обраний чигиринцями на посаду сотника, яку колись займав його батько.

Проте, чим більше пошани здобував Хмельницький, чим краще йому жилося, тим сильнішою ставали заздрість і недобррозичливість щодо нього з боку навколишньої польської шляхти. Підстав до цього було багато: по-перше (і це було найголовнішим) Богдан був українцем, по-друге — він не був шляхтичем. В очах же польських панів цього було досить, щоб звести людину на роль парія, безсоромно грабувати її добро та всіляко третирувати її.

У Хмельницького почали вимагати документальних актів, що давали йому право на володіння Суботівим; в нього їх не було. Він послався на давність, на свідчення старожилів, але адміністрація відмовилася визнати поважними ці докази. До всього цього, чигиринський підстароста Чаплицький, що особливо неприязно ставився до Богдана, висунув суто політичний аргумент:

— Хмельницький — простий сотник, він не шляхтич, отже, не може володіти населеними ділянками, тбто користуватися шляхетськими перевагами.

Щодо людини української народності і незначного походження, хоч би вона й чесно служила урядові, польське правосуддя не знало справедливості.

Була зроблена навіть спроба вбити Хмельницького. Під час чергової сутички з татарами приятель Чаплицького, Дашевський, підібрався до Богдана ззаду і вдарив його шаблею по голові. Завдяки щасливому випадкові Богдан лишився живий, одержавши незначні поранення. На пояснення Дашевський збентежено пробурмотів, що трапилася помилка — йому, мовляв, здалося, що Богдан — це татарин.

Іншим разом, заручившись підтримкою свого начальника Конецпольського та інших впливових шляхтичів, Чаплицький під час відсутності Хмельницького вдерся з кількома десятками озброєних жовнірів у хутір Суботів, поставив там свій гарнізон і поїхав, забравши з собою дружину Хмельницького*).

*) Це була вже друга Богданова дружина: Ганна Сомкова померла задовго до цього.

Так за один день Богдан втратив усе що мав, став убогим, збечеченим.

Вичерпавши всі легальні можливості, побувавши в усіх судових інстанціях і не добившись справедливості, Хмельницький викликав свого ворога на двобій. Та Чаплицький виклику не прийняв, а замість того вночі по-зрадницькому напав на Богдана. Хоч Хмельницький їхав один, а нападали на нього четверо, він добився короткочасної, але реальної перемоги над своїм противником.

Маю шаблю у руці, — триумфуюче вигукнув він. — Ще козацька не вмерла мати!..

Цей епізод став наче поштовхом — Богдан вирішив організувати повстання проти панів-гнобителів. А за тих часів людині, яка хотіла підняти народ проти польських панів, дуже легко було знайти собі спільників. І Богдан почав діяти.

Чигиринський староста Конецпольський, до якого доходили звістки про бунтівливі промови Хмельницького, вирішив заарештувати його. За наказом Конецпольського шляхтич Адам Радлінський узявся розшукати Хмельницького і, знайшовши його в містечку Бужині, взяв під варту. Але за Богдана поручився його давній приятель, чигиринський полковник Кричевський, разом з іншими впливовими особами, і Конецпольський погодився звільнити Хмельницького з-під варті.

Проте, першої-ліпшої хвилини можна було чекати повторного арешту. Богдан чудово розумів це. І, взявши з собою свого старшого сина Тимофія, він утік з Чигирина.

Куди?

Звичайно, за пороги. Туди, де збиралися всі гнані й переслідувані, всі сміливі і здатні до боротьби проти своїх гнобителів.

Хмельницький був у цей час вже немолодий — було йому тоді принаймні п'ятдесят років. Але він умів ненавидіти, був упертий, розважливий, мав залізну волю.

«До булави треба голови», — каже козацьке прислів'я.

Чаплицький і Конецпольський зробили погану послугу польській шляхті. Своїми діями вони сприяли тому, що запорозьке козацтво дістало голову. Пригноблений український народ здобув, нарешті, свого вождя.

* * *

Січовики прийняли Хмельницького дуже привітно. Богдан і раніше був не з останніх на Україні, але тепер його жит-

тева драма, що стала широко відома, викликала до нього ще більшу симпатію і співчуття.

Спершу Богдан поводився на Січі з властивою йому обережністю, напружено шукаючи собі помічників та спільників. Поляки весь час пильно стежили за діями Хмельницького і дуже шкодували, що вчасно не схопили його в Чигирині.

Нарешті, польські власті категорично зажадали видачі їм Хмельницького. Московський дяк Кунаков, який їздив до Польщі, повідомляє, що великий коронний гетьман*) Потоцький «послал в Запорожское Войско к старшинам нарочного і писал к ним, чтобы Богдана Хмельницкого по той причине, что он заводит на короля рокош**), взяли и до королевского рассказанья отдали за варту***).

У масі своїй запорожці, звичайно, цілком співчували Богданові і готові були дати відсіч полякам. Але старшина не поділяла цих настроїв. Щоправда, справа не дійшла до видачі — таке порушення гостинності не мало ще прецедентів у Січі, але Богданові дано було зрозуміти, що найкраще для нього — втікати, поки не пізно.

Він так і зробив. З невеликою групою козаків пішов униз по Дніпру.

Протягом деякого часу він з групою перших своїх прихильників кочував по Запорожжю, замітаючи свої сліди від польських відвідувачів.

Бездомний, переслідуваний могутньою Річчю Посполитою, спираючись лише на співчуття широких козацьких мас, яке, проте, не могло поки що бути реалізоване, Хмельницький у цьому критичному становищі виявив горду мужність і невичерпну енергію. Він лишився вірним поставлений перед собою меті — боротися проти польських панів до переможного кінця.

Ховаючись в заростях очерету, Богдан обміркував і почав перетворювати в життя широкий і сміливий задум.

Чи зможуть козаки в союзі з ненавченими військовій справі і погано озброєними «хлопами» розгромити польську армію, що була тоді однією з найсильніших в Європі? Тверезий розум Хмельницького підказував йому, що це мало ймовірно; а тим часом, якщо буде досягнуто лише половинчастого успіху, пани і шляхта дуже скоро оправляться

*) Головнокомандувач польської армії.

**) Рокош — заколот.

***) За варту — під варту.

і візьмуть реванш. Отже, потрібний руйнівний удар, який надовго відіб'є панам охоту втручатися в козацькі справи. Але для цього треба знайти собі могутнього союзника.

Але з ким укладати союз?

Найприродніше було б звернутися до Росії — стародавнього ворога Польщі. Проте, Богдан вважав, що московський цар не так вже швидко зважиться на такий крок: переговори затягнуться, а йому був дорогий буквально кожний день. Знайти союзника мало для нього величезну вагу, і не тільки з воєнного погляду, а і з погляду політичного. Це відіграло б велику роль у розвиткові повстання, усунуло б сумніви у тих, хто ще вагався.

Існувала лише одна держава, яка могла рішуче і швидко з'єднати з козаками свої війська. То було Кримське ханство.

Хмельницький знав, що цей союз викличе в частини козацтва гостру опозицію, навіть обурення. Знав він також, що поляки використають цей його крок у своїй агітації проти нього. Передбачав він і те, що татари не обмежаться воєнною здобиччю і почнуть грабувати Україну. Але все це відступало на задній план порівняно з прямими вигодами союзу. Богдан умів приносити жертву в ім'я досягнення тієї мети, яка здавалася йому найважливішою в даний момент. Так зробив він і в даному разі.

Та мало було зважитися на союз з татарами. Треба було ще здійснити його.

Момент був дуже слушний для цілей Хмельницького. Населення Криму терпіло від неврожаю. Мурзи і прості вершники ждали війни — на війні можна було здобути «ясир». Пропозиція козаків, що обіцяла татарам багату здобич, мала бути дуже привабливою для них у цих умовах.

У березні 1648 року посли Хмельницького з'явилися в Криму. Хан зустрів їх дуже милостиво, подарував їм дорогі каптани і почав обговорювати з ними план спільних дій.

Польський уряд занепокоївся. Була пущена в рух складна дипломатична машина: в Константинополі пригрозили, що коли татари з'єднуються з козаками, то польське військо приєднається до європейської армії, яка саме тоді билася з турками. З Порти до Криму прибув кур'єр з порадою утриматися від війни проти Польщі.

Кримський хан Іслам-Гірей зробив дуже хитро: він не виступив сам, але передав Хмельницькому, що той може по-

ки що домовитися з перекопським мурзою, Тугай-беєм — найбільш відважним і войовничим з усіх кримських мурз. Після переговорів було вирішено, що Тугай-бей з чотиритисячним загоном має вирушити на Україну.

На початку 1648 року Хмельницький прибув на Січ. Цим разом усе сталося інакше. За висловом літописця, «все войско, зостаючее на Запорожу, пристало и Хмельницкого себе за старшого приняли».

Богдан розіслав по Україні своїх прихильників. Але польські власті також вжили заходів: вони розставили пости по всіх шляхах, аби перешкодити припливові людей до Хмельницького, почали роззброювати селян, ловили і негайно страчували розісланих Богданом агентів, або, як вони їх називали, «заколотників». Та всі ці заходи мали лише частковий успіх: навчені гірким досвідом колишніх екзекуцій, жителі вдавали з себе покірних, козаки лицемірно осуджували тих, хто йшов до Хмельницького. Але то була облудна покірливість. Серця в усіх кипіли люттю. Весь час то якийсь мандрівний музика, то чернець, що йшов кудись за обітницею, потай збирав селян і запалював їх своїми палкими промовами.

Гетьман Потоцький, побачивши, що попередніх заходів недосить, видав такий універсал:

«Сповідяємо всіх і наказуємо, щоб ті, хто втік з Хмельницьким, так само і ті, хто пішов до нього пізніше, повернулися до своїх жител, сподіваючись на прощення своєї провини; а коли хто насмілиться тікати в Запоріжжя, той за свою вину відповідає маєтністю та життям жінки і дітей».

Погроза не залишилася на папері; польські пани почали перетворювати її в життя. Проте і цей варварський захід не допоміг їм.

В середині квітня 1648 року Хмельницький виступив із Січі назустріч польському військові. По дорозі до нього приєднувалися все нові й нові люди. Багато з них приходили озброєними.

В польському таборі помітна була нервозність, навіть деяке замішання: всі відчували, що цим разом затівається неабияка справа.

Діставши звістку про те, що Хмельницький виступив із Запорожжя, великий коронний гетьман Микола Потоцький

послав назустріч йому десятитисячний загін. Начальником загону був призначений двадцятишестирічний син Потоцького, Стефан; на допомогу йому дали досвідченого воєначальника Шемберга.

Стефан Потоцький поділив свій загін на дві частини. П'ять тисяч реєстрових козаків були направлені вниз по Дніпру у великих човнах — байдаках. Командували ними члени старшини реєстрових Іляш Караїмович і Іван Барабаш, до яких були приставлені польські комісари. Крім того, в байдаках їхало близько тисячі найманих німецьких піхотинців. Друга частина загону рушила паралельно Дніпру сушею.

Для Хмельницького результат першого бою мав величезне значення. За спиною молодого Потоцького стояло військо великого коронного гетьмана, стояла вся польська армія. Богдан же, в разі поразки, не міг розраховувати на чийсь підтримку. Татари відразу залишили б його, а може навіть разом з поляками почали б бити козаків. А головне — поразка підірвала б повстання, подібно до того, як вітер розсіює хмару, що не встигла ще пролитися дощем.

Реєстрові козаки і німецькі піхотинці пливли в напрямі до фортеці Кодак, де мали з'єднатися з гарнізоном фортеці та дочекатися тих, що просувалися сушею. Але байдаки швидко мчали за водою, а шляхтичі, що не дуже-то любили утруднювати себе, просувалися дуже повільно, «втішаючись, — за висловом літописця, — весняним холодком». В результаті ця частина загону значно відстала від реєстрових, що пливли Дніпром.

Довідавшись про наступ Стефана Потоцького і правильно розгадавши його плани, Хмельницький дуже швидко склав і свій план, який свідчить стільки ж про його рішучість і сміливість, скільки про глибину розуміння ним справжнього настрою окремих груп, що боролися. Його задум ґрунтувався на різночасовості наближення обох польських загонів. Знаючи, як незадоволені реєстрові встановленими поляками порядками, він сподівався перетягти їх на свій бік.

Зайнявши сильну позицію біля протоки Жовті Води (тепер Кіровоградської області), Хмельницький наказав своєму військовій отаборитися тут, а сам залишив табір і поскакав до Дніпра, де, за донесенням його розвідників, уже показався передові польські байдаки.

Одним з них командував Кричевський — той самий, що колись урятував Богдана, поручившись за нього перед Конецпольським і допомігши йому звільнитися з-під арешту. Він, не вагаючись, приєднався до повсталих. Разом з ним і весь авангард реєстрових перейшов на бік Хмельницького.

Хмельницькому вже нічого було тут більше робити і він поїхав назад на Жовті Води, доручивши далші дії спритному й розумному козакові Ганжі.

Коли до берега підплила решта байдаків, Ганжа і Кричевський скликали «чорну»*) раду. Як розповідає польський літописець, на всіх човнах «спалахнув вогонь люті й гніву і в усіх шести тисяч став один розум, одне серце». Реєстрові дерли на шмаття польські прапори та кидали їх у ріку. Майже всіх старшин, відомих своєю відданістю Польщі (Барабаш, Караїмович, Олесько, Гайдученко та ін.), було порубано. Потім реєстрові напали на німецьких найманців і частково знищили їх, частково — розсіяли.

Діставши звістку про все, що трапилося, Хмельницький попросив **Тугай-бея** надати йому татарських запасних коней для перевезення реєстрових до свого табору. Верхи на білому коні, він урочисто зустрів нове поповнення свого війська.

Поляки дуже стурбувалися несподіваною зміною співвідношення сил. Вони послали гінця до головної ставки з проською про підкріплення. До прибуття цього підкріплення вони сподівалися відбитися, використовуючи перевагу в озброєнні, а особливо в артилерії (в Хмельницького було всього чотири гармати).

Але Богдан зруйнував їх плани. На ранок другого дня (6 травня) він призначив штурм ворожих позицій.

Запеклий бій тривав два дні. Обложивши з усіх боків польський табір, козаки відрізали обложених від води. А тут ще почався дощ: порох відсирів, і жовніри значною мірою втратили свою перевагу. Шляхтичі розгубилися, і Стефан Потоцький марно старався підтримати їх, колись войовничий, дух.

В кінці другого дня Богдан під'їхав до валів, за якими сховалися поляки і, не звертаючи уваги на кулі, що летіли звідусіль, запропонував обложеним здатися.

Поляки не мали іншого виходу, і до Хмельницького прибув як парламентар шляхтич Чарнецький.

*) «Чорною» звалася рада, скликана не начальниками, а з ініціативи низу.

Богдан ввічливо зустрів його і висунув таку умову здачі: поляки повинні віддати йому всю свою артилерію.

Умова ця була прийнята. Поляки відвезли до козацького табору всі свої гармати і спішно повернули назад. Козаки не тривожили їх.

Та раптом поле заповнили вершники: це Тугай-бей, не бажаючи випустити із своїх рук легку здобич, кинувся на відступаючих, заявивши, що угода, укладена Хмельницьким, для нього не обов'язкова.

Раптовий напад татар був приголомшуючим ударом для майже розваленого вже війська Стефана Потоцького. Покидавши зброю, поляки почали здаватися в полон. Стефан помер від ран. Хмельницький добився від татар передачі йому кількох знатних шляхтичів та відправив їх у Чигирин, уже зайнятий на цей час козаками.

Так закінчився перший бій Хмельницького з поляками. Здобута перемога відіграла велику роль у дальшому розвитку повстання.

Протягом двох днів після Жовтоводського бою Хмельницький приводив до ладу своє військо, яке буквально щоднини поповнювалося все новими й новими загонами селян. Діставши від ворога 12 польових гармат і 15 «арматок» (легких дрібнокалібрових гармат), він був уже забезпечений артилерією. «Арматки» він встановив на двоколісних возах, що їх віз один кінь, і вирушив до Корсуня, де розташувалися сили великого коронного гетьмана.

Хмельницький діяв з енергією першорядного полководця. Приєднуючи до себе по дорозі свіжі загони добровольців, він швидко просувався вглуб країни і скоро опинився в Смілі, за сорок верстов від Корсуня.

Поляки окопалися між Корсунем і Стебловим. П'ять потужних батарей, що тримали під обстрілом усю рівнину, підкріплювали їх позиції. Всі навколишні села були спалені до останку, бо поляки побоювалися, щоб козаки не використали їх у своїх цілях.

Військо Хмельницького облягло польські позиції величезним табором. Застосовуючи тактику обходів і засідок, Богдан направив шеститисячний загін під команду полковника Кривоноса в обхід ворога, до лісистого урочища Крута Балка.

15 травня почався бій. Цим разом татари брали активну участь у бою.

Після запеклої сутички обидві сторони зберегли свої позиції. Проте, Потоцький, не надіючись на те, що його військо зможе встояти проти війська Хмельницького, наказав залишити укріплені окопи і почати вночі відступ*).

Спішивши кінноту, поляки рушили в напрямі до Богуслава. Козаки і татари переслідували їх, обмежуючись, проте, лише перестрілкою. Але коли польське військо вже було в лісі і досягло Крутої Балки, на нього обрушився загін Кривоноса. В той же час з усіх боків пішли на поляків в атаку головні сили Хмельницького.

Тут, так само, як при Жовтих Водах, драгунські роти, набрані з українського населення, перейшли на бік козаків. Умови місцевості теж були не на користь поляків. Неповороткі у своїх важких латах, шляхтичі не встигали відбивати удари своїх спритних противників. Серед поляків почалася паніка. В розпалі її один з них, князь Корецький, вирішивши, що організований опір однаково нічого не дасть, зібрав дві тисячі вершників і спробував пробитися крізь лави козаків і татар. Це йому вдалося, хоч і ціною загибелі майже половини його загону. Але ті, що лишилися живими, вже не могли заповнити прогалини, що утворилася в їх побудові. Один за одним жовніри і шляхтичі почали складати зброю.

Близько восьми тисяч чоловік, у тому числі обидва гетьмани — великий — Потоцький і польний**) — Калиновський, не кажучи вже про велику кількість знатних шляхтичів, потрапили в полон під час цього бою. Хмельницькому дісталася вся польська артилерія, три дорогоцінних булави, чотири бунчуки, дев'яносто чотири прапори і весь багатий обоз польських панів.

Головний наслідок Корсунської битви полягав у тому, що тут були знищені основні сили Речі Посполитої.

Поразка під Корсунем і Жовтими Водами завдала великого удару військовій могутності польського уряду і ще більшого — його політичному авторитетові. Виявилось, що грізне на перший погляд військо польських шляхтичів та їхніх най-

*) Існує версія, що цей наказ був відданий не без участі Богдана. Він, нібито, підслав до коронного гетьмана свого козака, свідчення якого сприяли цьому рішення Потоцького. Підслано було козака Зарудного (Богданова), який згодом їздив з дорученням Хмельницького до Москви. Направляючись до Потоцького, Зарудний мав завдання навести польське військо на засідку Кривоноса.

**) Польним гетьманом називався помічник великого коронного гетьмана — головнокомандувача польської армії.

манців і силоміць узятих до війська людей не таке вже непереможне. Гнівна народна стихія, вируючи, вирвалася на волю...

Хоч-не хоч, довелося панам визнати факт: йдеться не про «бунт» на Україні, а про справжнє повстання. Київський воевода Тишкевич уже писав сенатові: «Ворог дедалі більше шириться й міцніє, отже, кожного хлопа доводиться вважати ворогом, кожне місто, кожне село — ворожим гніздом».

Хмельницький, не покладаючи рук, невтомно працював над тим, щоб роздути пожежу, яка вже зайнялася. Він знав, що поляки заходяться гасити її з подвоєною енергією, як тільки зберуться з силами, і старався якнайкраще використати час, що залишався у нього.

6

Крім головних сил Хмельницького, які перебували безпосередньо під його командуванням і кістяк яких становили досвідчені у військовій справі, звичні до дисципліни козаки, — на території України і Білорусії швидко створювалися численні загони, які вели в своїх районах запеклу боротьбу проти польської шляхти. Начальники цих загонів увесь час підтримували зв'язок з Хмельницьким.

Народне повстання завжди висуває талановитих полководців. Так було і цим разом. Найбільш талановитими з них, найбільш винахідливими в нападі і обороні були полковники Максим Кривонос і Іван Богун.

Кривонос був справжнім селянським вождем. Ми не знаємо, наскільки виразно уявляв він собі завдання повстання, але внаслідок свого кровного зв'язку з селянськими низами він з перших-таки днів повстання прагнув до значно глибших соціальних змін, ніж Хмельницький, що дбав у цей період насамперед про інтереси козацтва. Кривонос був непримиренним, нещадним ворогом панів і всього, що було зв'язане з панщиною. В народі він мав славу «характерника», тобто завороженого від кулі. Безстрашність поєднувалася в ньому з бурхливою енергією.

Для ілюстрації способу дій Кривоноса досить описати облогу Бара. За мурами цього міста зібралось багато шляхетських родин. Перший наступ кривоносівського загону був відбитий поляками з великою втратою людей з обох сторін. Тоді Кривонос наказав накидати до рову багато мокрого сіна та запалити його. Густий дим оповив частину міських

мурів. Кілька козацьких гармат відкрили стрільбу по цих мурах. Оборонці Бара були певні, що саме там почнеться генеральний штурм, і майже всі зібралися для оборони цієї ділянки. Тимчасом козаки непомітно наблизилися до іншого муру і раптовим, навальним натиском заволоділи ним. Місто було захоплене козаками.

Інші загони повстанців штурмували панські замки, не шкодуючи ні власної, ні чужої крові. Шляхтичі кидали напризволяще свої маєтки та відвозили сім'ї до Варшави і Кракова. Бої спалахували то тут, то там.

Рештки розбитих польських армій, вигнані із своїх маєтків пани і шляхтичі, спішно на вербовані загони чужоземних найманців стікалися в цей час під команду польського магната Ієремії Вишневецького.

Батько Ієремії, Михайло Вишневецький, належав до одного з найзнатніших на Україні православних родів. Проте, на Ієремії в усій повноті позначився процес спольщення українського дворянства. В 1614 році, коли Ієремія був ще малою дитиною, його на вернули до католицької віри. Виховувався він у львівській колегії єзуїтів, і єзуїти зуміли зробити з нього ревного католика. Підрісши, Ієремія Вишневецький багато їздив по Європі, вивчав там, особливо в Нідерландах, військову справу. В 1632 році він повернувся на Україну.

Вишневецький одружився на одній з перших красунь Польщі, Грізельдою Замойською, і після цього шлюбу володіння його становили вже мало не половину всієї Лівобережної України.

Честолюбний і владний Ієремія з презирством ставився до інших панів; з ще більшим презирством дивився він на простий люд — «бидло»: єзуїти прищепили йому ненависть до всього руського. Він не знав компромісів чи півзаходів у своїх діях, особливо, коли йшлося про придушення народних повстань.

Коли почалися народні заворушення, Вишневецький перебував у своєму улюбленому маєткові, в Лубнах. Він відразу ж приступив до організації карального загону. Зібравши навколишніх шляхтичів та розквартированих в окрузі жовнірів і чужоземних найманців, він створив майже восьмитисячний загін і з цими силами вирушив на придушення повстання.

Він розгромив кілька невеличких повстанських загонів, спалив багато сіл, але, всупереч його сподіванням, повстан-

ня не тільки не згасало, а розгорялося дедалі сильніше. Майже вся двірня Ієремії втекла до повстанців. Страшенно розлючений, він наказав не розбираючись вішати всіх козаків, що потраплять до рук його загону. У містечку Погребишах з наказу Вишневецького було вирізано чи посадовлено на кіл майже все чоловіче населення. Щоб помститися за побиття ксьондзів, він звелів буравом виколоти очі православним священикам.

— Ось чим слід гнати козаків! — вигукував він, брязкаючи шаблею.

На просьбу київського воєводи Тишкевича Вишневецький вирушив рятувати обложений Кривоносом маєток Тишкевича — Махнівку. Тут відбувся запеклий бій, в якому повстанці здобули рішучу перемогу. Кривонос особисто гнався за Ієремією і мало не проколов його своїм списом. Але Вишневецькому вдалося втікти.

Він відступив до Костянтинова і поповнив там своє дуже поріділе військо свіжими загонами шляхтичів. Кривоносівці, заволодівши містечком Полонне, подалися навздогін за Вишневецьким.

Під Старо-Костянтиновим відбулася повторна зустріч. Повстанці наступали, прикрившись, за козацьким звичаєм, табором. Кривонос бився в передньому ряду.

— Ану, козак-отамани, — кричав він своїм сподвижникам, — ану, Полов'яне, Остапе, Демко! Отепер маємо в руках Яремку...

Проте, Ієремія цим разом перехитрив Кривоноса. Заманивши козаків на не вигідну для них позицію, він ударив по них разом з усіх боків і примусив їх відступити. Але другого дня бій розгорівся з новою силою.

...Полум'я повстання розгорялося все дужче й яскравіше. На Волині воно охопило величезні володіння князів Корецького і Браницького. Великого спустошення зазнав Могилів. У Білорусії предводитель козацького загону Небаба заволодів містом Пінськом та вирізав там усіх католиків. Щоправда, невдовзі литовський воєначальник Волович вибив Небабу з Пінська і, в свою чергу, перерізав чи посадив на кіл усіх білорусів.

По всій країні спалахували пожежі, потоками лилася кров, всюди чути було стогін катованих. Але в вогні пожеж, під стогін людський народжувалося й зростало те, про що один з сучасників висловився так:

«Уся Русь дихає люттю до всього католицького і шляхетського».

У запеклій, смертельній боротьбі, з неймовірним напруженням сил добував собі український народ визволення від панського ярма.

* * *

Далекоглядний політик, Хмельницький твердо й упевнено проводив намічену ним лінію. Цілі, які він ставив перед собою, в основному зводилися до знищення релігійної унії та відновлення козацьких прав, а саме: володіти дідівськими ділянками, будувати морські човни, проводити до старшини своїх кандидатів тощо.

2 червня, тобто через два тижні після Корсунської битви, Богдан відправив листа польському королю. Цей лист, розрахований на прочитання в сеймі, був складений у найбільш шанобливих висловах.

Дуже характерним при цьому було те, що, навіть розгромивши польське військо, Хмельницький та його прихильники ще й не думали про відокремлення від Речі Посполитої. Вся програма ватажків народного повстання складалася з перелічення окремих козацьких кривд.

Але на боротьбу, розпочату козацтвом насамперед у своїх інтересах, відгукнувся весь народ. Десятки тисяч «хлопів» і міщан стікалися під прапори Хмельницького.

Сейм відмовився прийняти послів Богдана. Він вотирував війну проти козаків та мобілізацію з цією метою 36-тисячного війська. Після тривалих дебатів командування новою армією було доручене тріумвіратові. Це були князь Домінік Заславський, потомок роду Острозьких, — стара, розніжена і малоздібна людина, Олександр Конецпольський — сміливий, але недосвідчений у військовій справі юнак і Микола Остророг, дипломат і вчений, але ніяк не полководець.

Проте, серед senatorів сформувалася група, яка радила піти на поступки козакам та покінчити справу миром. На чолі цієї групи стояв один з найбільш досвідчених і лукавих польських дипломатів — Адам Кисіль.

На час повстання Хмельницького Киселеві було без малого сімдесят років. Спершу він був одним з найзапекліших ворогів Богдана, але з тієї хвилини, коли він зрозумів справжні розміри повстання, він краще ніж більшість польських панів усвідомив усі труднощі боротьби з повстанням. Він прийшов

до висновку про потребу «піти на мирову» з повстанцями, — звичайно, обдуривши їх при цьому, як це вже багато разів робив польський уряд. Але цим разом обдурити козаків лестощами, погрозами, ефемерними обіцянками та незначними поступками було вже не так просто; цьому перешкоджав небувалий досі розмах руху, укорінене в козаків недовір'я до слова поляків та присутність серед повстанців Богдана Хмельницького.

Стараннями Киселя і канцлера Оссолінського, що підтримував його, було досягнуто зміни постанови сейму: не перериваючи воєнних приготувань, направити до Хмельницького депутатів з мирними пропозиціями. До складу депутації увійшов сам Кисіль.

Почалася езуїтська гра. Кисіль послав Богданові листа з мирними умовами. Але то були умови не переможених, а повновладних переможців. І вони, природно, розсердили Хмельницького. Ще більше обурення викликали вони, звичайно, в козацькій раді. Почалися нарікання: Богдана дедалі відкритіше обвинувачували в тому, що він надто церемониться з поляками.

Але Хмельницький вживав своїх заходів.

Ще на початку червня, тобто через якихось два-три тижні після вирішальних перемог над двома польськими арміями, через шість днів після надсилки на ім'я короля Владислава листа з обіцянкою послужити Речі Посполитій, Богдан направив до руського царя своє прохання подати йому військову допомогу. Таким чином, ведучи переговори з польським урядом, у щирість якого Богдан, звичайно, не вірив, він розраховував виграти час і домовитися про приєднання України до Російської держави.

Хмельницький писав царю Олексієві Михайловичу:

«...Желали бы есми себе самодержавца государя такого в своей земле, как ваша царская велеможность, православный христианской царь; в чем уверяем ваше царское величество, естли бы была на то воля божия, а поспех твой царской — тотчас не медля на государство то наступати, а мы со всем войском запорожским услужить вашей царской милости готовы есмя...».

Московський уряд залишився вірним своєму постійному правилу: в усьому дотримуватися політичної обережності. Адже, щоб встрявати у війну з Річчю Посполитою, потрібні були поважні підстави і солідні гарантії. А Хмельницький таких гарантій ще не міг дати. Багато козацьких гетьманів по-

чинали блискучими успіхами, але через короткий час були розбиті наголову. Надання їм підтримки однаково не дало бажаних наслідків, і заради них ніяк не варто було порушувати мир з могутнім сусідом. До всього цього саме в цей момент у багатьох містах Московської держави відбувалися повстання, і урядові було не до війни. В самій Москві заворушення набрало такого характеру, що цар змушений був підлещуватися до «чорних людей».

Був уже серпень. Повстання ширилося й росло. Важко було зупинити його в цей момент найбільшого піднесення, а до того ж Хмельницький, упевнившись в дворушництві панів, і не схильний був робити такої спроби. Незліченні загони і «купи» повстанців продовжували «очищення» України, виганяли перелякану шляхту, заволодівали їх майном. Скоро вся територія, на якій жили козаки, до річки Случі, опинилася в руках повсталих.

«Оттак, ляше, по Случ*) наше», — народилося крилате прислів'я в козацькому стані.

І все це — з мінімальними втратами. Цим разом Хмельницький міг бути задоволений плодами своєї тактики.

Врешті-решт, Кисіль змушений був визнати, що його дипломатична коса наскочила на камінь. Проклинаючи козацького гетьмана, він на початку вересня перервав з ним усякі переговори і разом з конвойним полком, що був в його розпорядженні, приєднався до зосереджуваної тріумвіратом армії.

Попереду була нова сутичка, але на інших рубежах. Значна територія України протягом чотирьох місяців була звільнена від поляків. Тільки де-не-де, мов острівці у бурхливому морі, збереглися невеличкі загони шляхтичів, що засіли в укріплених замках.

7

3-го вересня 1648 року польська армія чисельністю в 55—60 тисяч чоловік, супроводжувана величезним обозом, рушила вглиб України. Під час її просування кілька разів збиралася військова рада, і тут Домінік Заславський якось висловив думку, що була в голові у багатьох.

— Навіщо ми так прагнемо бою? — спитав він. — Цілком ясно, що цим разом ми переможемо. Але коли ми пе-

*) Случ — річка на Україні, права притока Горині; не змішувати з річкою Случ у Білорусії, притокою Прип'яті

реб'ємо повсталих, то й самі на цьому програємо. Хто тоді оратиме для нас землю? Добре тим, хто не має тут маєтків. Але не можу ж я винищувати власних підданців! Знищивши їх, що я робитиму? Обробляти землю я не вмію, а просити милостині соромлюсь...

Легко зрозуміти, що така промова головнокомандувача мало сприяла піднесенню бойового духу в армії. Армія припинила наступ і розташувалася на річці Пиляві*). Позиція тут була дуже не вигідна для прийняття бою, але про це ніхто не думав. Більше того, не було навіть вислано розвідки і сторожової охорони.

Тимчасом Хмельницький виступив назустріч полякам з величезним ополченням — уся Україна піднялася, щоб відбити грізну небезпеку. Богдан вів з собою близько 100 тисяч більш-менш задовільно озброєних бійців та ще кілька десятків тисяч селян, що мали лише саморобну зброю. Крім того, син його, Тимофій, привів чотирьохтисячний загін татар.

Богдан розташував своє військо проти табору поляків; спеціаліст по засідках, Кривонос, з сильним загоном був посланий в обхід ворога.

На світанку 10 вересня почалися перші герці окремих вершників, що передували наступному бою. В перший день поляки, що мали в своєму війську німецьких рейтарів, добилися успіху. Вони потіснили козаків, і тільки запеклий опір, організований начальником козацького обозу, Іваном Чарнотою, припинив їх просування. Та другого дня щастя зрадило поляків. Їх було вибито з позицій, які вони зайняли напередодні. Щоправда, козаки заплатили за цю свою перемогу смертю одного з кращих своїх командирів, уманського полковника Ганжі.

Третій день бою був днем хитрощів збоку надзвичайно винахідливого Хмельницького.

Почалося з того, що він поставив у перші лави чотири тисячі татар і приблизно таку ж кількість козаків, переодягнених татарами. Вся ця ватага невтомно кричала «Алла! Алла!» і, очевидно, всерйоз переконала поляків, що до Богдана прибули величезні татарські поповнення. Потім козаки під проводом Чарноти удавано кинулися навтьоки і навели на засідку два польських полки. Обидва полки були знищені. Одночасно з цим поляків тривожив з тилу Кривонос.

*) Пилява — притока Південного Бугу, на північний захід від міста Вінниці.

Запеклий характер бою збентежив польських магнатів. Князь Заславський перший відправив з табору частину свого особистого обозу, а вночі виїхав і сам, заявивши, що передає командування Ієремії Вишневецькому. Те ж саме зробила і більшість шляхтичів.

Вранці по польському табору поширилася чутка про втечу начальників. Почалася страшенна паніка. Шляхтичі з прокляттями кидали напризволяще своє майно й тікали з табору. Хоч спочатку ніхто не переслідував поляків (повстанці не відразу довідалися про цю несподівану подію), втеча їх була нестримною. Вишневецький спробував був навести якийсь лад, але був підхоплений загальною хвилюю і втік разом з іншими. Звичайно такі мляві, шляхтичі тікали з такою карколомною швидкістю, що багато хто з них вже другого дня був у Львові, за сорок миль від Пилявки.

Козакам дісталася багатюща здобич. Кілька десятків тисяч возів з кінями, вісімдесят гармат і на десять мільйонів злотих різних дорогоцінностей, перейшло до їхніх рук, не кажучи вже про хутро, оксамит, коштовний одяг.

Пилявецький розгром поляків фактично зробив Богдана вершителем долі Речі Посполитої. Польської армії вже не існувало, грошей, щоб зібрати нову армію, у польській скарбниці не було, а до того ж по всій Польщі вибухнули заворушення серед польських селян.

Проте, як і завжди обережний, Богдан все ще не зважувався на цілковитий розрив з Польщею. Він звільнив з полону трьох знатних шляхтичів (Косяковського, Червінського й Оссолінського) та доручив їм відвезти свого листа до сенаторів. Подібно до попередніх, лист цей був цілком миролюбним, але в ньому вже звучали нові нотки. Богдан, хоч і глухо, проте застерігав поляків від продовження війни. Шляхтичі дали лицарське слово, що привезуть йому лист-відповідь або самі перекажуть відповідь сейму. Та ба! Польська шляхта, видимо, не дуже то високо цінила лицарську честь, бо Богдан марно чекав цієї відповіді.

Хмельницький скликав раду і поставив питання, як бути далі. В цей період найближчими його соратниками були Чарнота, Кривонос, Нечай, Тиша, Небаба, Калина, Воронченко, Лобода, Бурляй, Півкожуха. Рада, особливо та частина її, що була найбільш тісно зв'язана з низами, вимагала негайного походу на Варшаву.

Але в Хмельницького щодо цього була своя думка. Він розумів, що цілковитий розгром Польщі козаками і «хлопа-

ми» легко міг призвести до втручання сусідніх держав. Московські бояри чимало тривожилися, як би заворушення з України не перекинулося на їхню територію і не захопило б їх власних хлопів, які ще не забули про часи Болотнікова. Нарешті, папа римський міг примусити втрутитися католицьку Австрію, а може навіть і Францію. До цього приєднувалися й інші міркування. Було цілком очевидно, що завдані панам удари примусять їх задовольнити козацькі вимоги.

Зваживши все, Хмельницький вирішив, що треба залишити панам можливість піти на поступки та укласти з ними мир. Але поки що він і не думав припиняти воєнних дій.

На чолі своєї величезної армії він рушив на Костянтинів, захопив його, потім пішов на дідизну Вишневецьких — Збараж*), заволодів і цим містом і 26 вересня підступив до Львова.

Князь Ієремія Вишневецький і київський воєвода Тишкевич, які втекли перед тим до Львова, почали вимагати від львов'ян гроші на мобілізацію війська, проте, коли місцева польська шляхта вручила їм значну суму, вони відразу ж кудись зникли.

Коли Богдан підступив з військом до Львова, з'ясувалося, що місто має намір боронитися. Там замкнувся невеличкий військовий загін, очолюваний Христофором Арцишевським. Обложені мали потужну фортечну артилерію, але і в армії Богдана вже було чимало інженерів і артилеристів.

Почалася облога, і скоро стало ясно, що місто не зможе довго чинити опір. До того ж у місті день у день посилювалася партія городян, що наполягала на здачі його Хмельницькому. Та Арцишевський залякував прихильників здачі жорстокістю повстанців і, посиляючись на свою бойову репутацію, відмовлявся здати місто.

Козаки відвели від міста воду і дедалі тісніше стискували залізне кільце облоги. Врешті-решт, жителі Львова, всупереч волі коменданта, викинули білий прапор і послали до Хмельницького свою делегацію для переговорів про капітуляцію.

До делегації, посланої для переговорів, ввійшли представники львівського православного братства, причому один з них — Павло Лаврисевич — дуже сподобався гетьманові.

Під час мирних переговорів з представниками Львова Богдан виявив великодушність.

*) Збараж — місто в Тернопільській області на південь від Кременця.

— Ви просите милосердя, — сказав він. — Я сам просив його і не був такий щасливий, щоб дістати, але до вас виявлю його. Я не хочу піднімати меч на ваші голови і дарую вам життя — це вже велике милосердя.

Хмельницькому вдалося уберегти Львів від грабування, але він зажадав від львов'ян контрибуції в сумі 200 тисяч злотих (за іншими версіями — 700 тисяч). Більша частина цієї суми була виплачена товарами і цінними речами. Гарнізон був роззброєний та відпущений до Польщі під чесне слово не брати більше участі у війні, бо в противному разі кожний нововзятий у полон підлягав ганебній страті.

Цікава деталь: повністю одержавши контрибуцію і рушивши далі, Хмельницький залишив у Львові свого двоюрідного брата Захарія з десятьма козаками. Захарій мав при собі універсал про недоторканість міста і про заборону козацьким загонам, що проходили повз нього, турбувати його жителів. Богдан ручався, що цього буде досить, і не помилився: написана гетьманом грамота охороняла Львів краще від усяких мурів.

Із Львова козацьке військо рушило далі, до добре укріпленої польської фортеці Замостя, і взяло її в облогу.

В цей час Хмельницький, як і раніше, вважав, що синиця в руках краща, ніж журавель у небі: ніж пускатися в бурхливі авантюри, зв'язані з походом на Варшаву, краще укласти на базі здобутих перемог мир, який забезпечить привільне життя козацтва, поліпшить становище посполства і знищить релігійну унію.

Укладати цей мир Богдан збирався не з панами, а з королем, чию владу він єдино визнавав над собою.

Польський король Владислав незадовго перед тим помер і замість нього був обраний на престол брат його — Ян-Казимир. Новий король обіцяв визнати за козаками всі права і привілеї, відмовився призначити головнокомандувачем Ієремію Вишневецького, аби не дратувати Хмельницького, а самому Богданові надіслав листа, в якому писав: «... не спустошуй по-ворожому областей польських і перестань розоряти моїх підданців. Відступи від Замостя: я хочу, щоб це було першим доказом твоєї слухняності».

Це цілком погоджувалося з політичними видами Богдана, і він, не гаючись, дає наказ просуватися назад на Україну.

А втім, хоча і Хмельницький, і король декларували повне перемир'я, війна не припинялася. Надто вже великою була

взаємна ворожнеча. Шляхтичі напали на загін Воронченка, що просувався від Замостя, і порубали багатьох козаків. У свою чергу, козаки спалили маєток пана Замойського. На Україні і в Литві тривала запекла боротьба. Князь Радзівілл, заволодівши Мозирем та Бобруйськом, посадовив на кіл усіх «ватажків», а всім, хто так чи інакше брав участь у повстанні, повідрубував руки.

А Хмельницький у цей час, виступивши із Замостя, відправив королю листа із своїми мирними пропозиціями, які зводилися в основному до: а) відновлення всіх козацьких вільностей, б) підлягання козаків через гетьмана безпосередньо королю, обминаючи польську адміністрацію на Україні, в) знищення церковної унії.

Ян-Казимир відразу ж прислав Хмельницькому свою відповідь, в якій погоджувався на перші два пункти, а щодо третього — залишав його на розсуд спеціальної комісії, яка мала вирушити до Хмельницького, в Київ.

* * *

Наприкінці грудня 1648 року Хмельницький в'їхав у Київ. Грандіозні успіхи, досягнуті українським народом під його проводом, давали йому підставу сподіватися на шанобливий прийом у стольному місті. Проте, ні він сам, ні ті, хто супроводив його, не могли чекати того, що сталося.

Все населення міста вибігло назустріч Богданові. Вище духовенство на чолі з єрусалимським патріархом Паїсієм, який саме в цей час перебував у Києві, виявило щодо нього всі знаки найглибшої пошани, як до рятівника православ'я. Депутатії шкіл та різних організацій вітали його як «українського Мойсея». Невгамовні, розгульні бурсаки, вишикувавшись струнками рядами, проспівали йому латинську кантату. Всі жителі — від малого до великого — проголошували Богданові хвалу і осипали його благославленнями. Люди падали на коліна й цілували землю, по якій ступав кінь Хмельницького.

Навряд чи Богдан будь-коли мріяв про такі почесті. В усякому разі він не прагнув, не домагався їх. Не честолобство керувало ним, коли він вийняв свою шаблю. Тріумф прийшов сам собою.

Ще недавно думки Богдана Хмельницького, його плани й цілі не йшли далі власне козацьких інтересів та ще скасування релігійної унії, що становило тоді бойове національне

✓ гасло. Але тепер, підхоплений могутньою хвилею народного піднесення, Хмельницький по-новому уявив собі кінцеву мету руху. В ньому пробудилося палке бажання добитися нових умов існування для всього українського народу.

Віднині Богданом заволоділа мрія остаточно визволити український народ від польського панування, або, за його власним висловом, — «вибити народ з ляхської неволі» та побудувати його життя на нових державних засадах.

В дусі цієї великої ідеї вів він і переговори з польськими послами, які незабаром, у лютому, прибули до нього.

В складі цього посольства був добре відомий Богданові український магнат Адам Кісіль.

Пропоновані послами мирні умови, на які змушений був тимчасово піти польський уряд, були дуже близькі до тих, які висував Богдан, стоячи під Замостям. Але тепер вони вже не відповідали вимогам гетьмана. Його плани, його політичні уявлення різко змінилися. Не забув він того, що «милостиві» пропозиції поляків почалися вже після Жовтих Вод, Корсуня, Пиляви, Львова, а-такж і того, що ще й досі не скасовано було встановлену сеймом нагороду за його, гетьмана, голову.

Спочатку Хмельницький зажадав видачі йому Чаплицького і належного покарання Ієремія Вишневецького. Потім він з обуренням повідомив, що князь Радзівілл наказав посадити на кіл полонених козаків.

— Якщо це повториться, — пригрозив Богдан, — я накажу стратити чотириста полонених поляків.

Кісіль дотримувався улесливої ввічливості та відповідав жартами на гнівні зауваження Богдана і козацьких полковників. Полковники ж відкрито лаяли послів, а Вешняк мало не побив одного з них. Богдан спочатку стримував своїх соратників, але скоро сам забув про дипломатичні правила і, палаючи обуренням, почав говорити все, що було в нього на душі. Після того він відіслав послів, відклавши переговори на завтра.

✓ Збентежені послы побачили, що ціна, яку вони мали намір дати за безпеку Речі Посполитої, різко піднялася. Збільшенням реєстрів та відкриттям православних церков вже не можна було відбутися. Виникла небезпека втратити благодатну Україну, дармовим хлібом якої годувалася вся Польща.

Та старий хитрун Кісіль придумав новий хід. При наступному побаченні з Богданом він узявся палко переконувати

його «відступитися від черні, щоб хлопи орали, а воювали самі тільки козаки». В цьому була суть усього задуму, останній і головний козир поляків.

— Коли винен Чаплицький, — ми для нього не оборонці, — говорив Кисіль. — Коли військо запорізьке незадоволене землями, ми і тут владнаємо справу. Відступіться тільки від бунтівливої черні...

Польська шляхта добре розуміла, що головну небезпеку для неї становить не стільки армія Хмельницького, скільки повсюдні повстання селян і міщан. Показовим у цьому розумінні є лист одного з львівських шляхтичів, датований вереснем 1648 року: «Вже повстанці руські заволоділи всією Україною, скорше завдяки зраді хлопській, ніж завдяки штурмові й силі ворожій....».

Розумів це і Хмельницький.

— Я черні не видам, бо це головна наша порука, тому що ви, задушивши хлопів, і на козаків ударите, — відповів дуже збуджений Богдан.

Він і тепер не думав ще зрівняти козацтво в правах з «хлопами». Але перед ним, далекоглядним політиком, що піднявся до захисту загальнонаціональних інтересів свого народу, прояснилася соціальна передумова повстання, що живила його коріння.

Вичерпавши всі можливості переговорів, польські послы виїхали до Варшави, уклавши перемир'я до 2 травня.

«Погодилися ми на таке перемир'я, — записав один з учасників посольства в своєму щоденнику, — аби тільки вирватися з тиранських рук та застерегти короля і Річ Посполиту; та щоб цим ненадійним перемир'ям затримати Хмельницького».

Угоді про перемир'я не надавали ніякого значення обидві сторони, отже, й обидві діяльно готувалися до війни.

Тепер уже і в Польщі відчували, що боротьба буде не на життя, а на смерть. Король Ян-Казимир, який ще недавно весь час висловлював свою прихильність до козаків, оголосив, що сам поведе нову армію. Польська шляхта за всяку ціну хотіла повернутися до колишніх порядків, до панування над українським народом.

Але перевага сил і таланту була на боці Хмельницького.

Ще не скінчився час перемир'я, а Україна знову перетворилася на величезний військовий табір і заслалися густим ди-

мом пожарищ. Становище ускладнювали ще два страшні лиха.

Першим з них був голод. Другим тяжким лихом були обурливі дії союзників — татар. Орді було однаково, кого грабувати. Поки не відновилася війна з Польщею, татарські загони шастали по союзній Україні.

З північних рубежів України надходили звістки, одна від одної тривожніші: передова польська армія в складі 20 тисяч шляхтичів і найманих рейтарів та 20 тисяч озброєних слуг уже стояла наготові. Її очолювали старий полководець Фірлей, Олександр Конецпольський і Остророг. Після довгих переговорів до цієї армії прибув із своїм загonom і Ієремія Вишневецький. Сам король спішно збирав «посполите рушення» (шляхетське ополчення) — до 50 тисяч чоловік — і мав намір особисто повести його на з'єднання з передовою армією. З дня на день величезне військо поляків мало вторгнутися на Україну й потопити повстання в потоках народної крові.

У цій складній обстановці і вождь повстання, і весь український народ усвідомлювали серйозність положення. Старий і малий піднялися на боротьбу проти ворожої навали.

Встановити чисельність війська Хмельницького, що зібралось на той час, дуже важко. Є підстави гадати, що під прапорами Хмельницького рушили в похід, за винятком загонів, розсіяних уздовж литовсько-польського кордону, близько ста тисяч козаків.

Передова польська армія не прийняла бою з військом Хмельницького, що насувалося на неї, наче чорна хмара, і відступила до міста Збараж — володіння Ієремії Вишневецького, — розташованого на південь від Кременця. Хоч поляків було значно менше, ніж козаків, але оборонні позиції та значна перевага в озброєнні до деякої міри врівноважували становище противників.

Першого липня почався загальний штурм Збаража. Козаки і татари з усіх боків рушили на приступ польських позицій, але не добились успіху. Другого дня штурм повторився, але з таким же результатом. Тоді Богдан вирішив перейти до тривалої облоги і взяти місто змором.

Обложені одчайдушно захищалися. Приблизно через місяць після початку облоги Богдан одержав повідомлення, що король Ян-Казимир з великим військом іде до Збаража на допомогу обложеним.

Залишивши піші частини продовжувати облогу Збаража, Хмельницький узяв з собою козацьку кінноту і всіх татар та швидко рушив назустріч Казимировій армії, яка зупинилася в містечку Зборів*). Зробив він цей маневр дуже вдало, так що противник не помітив відходу від Збаража більшої частини козацької армії. Тут Хмельницький ще раз проявив якості першорядного полководця.

Він дочекався моменту, коли польська армія почала переправлятися двома мостами через річку Стрипу, що текла поблизу від Зборова, і, наблизившись до поляків під прикриттям густого туману, кинув в атаку масу козацької і татарської кінноти. Загони Сапегі, Оссолінського і Ржечицького, які встигли переправитися, були швидко знищені; при цьому козаки захопили майже всю польську артилерію. Близько п'яти тисяч поляків загинуло у цій початковій фазі бою. Тільки після того, як король увів у бій всі свої сили, йому з великими труднощами вдалося відбити шалений натиск козаків, підкріплюваних татарами.

Другого дня, як тільки розвиднілося, бій відновився. Один польський письменник так описував атаку народної армії: «Одні з палицями, інші з косами, сокирами, ціпами... О, ганьба! Чим хлоп бив худобу, з тим тепер іде в бій».

Король і його воєначальники ясно бачили що з наявними силами вони не зможуть витримати ще день такої битви. Залишалася одна надія — підкупити татар і за їх допомогою добитися перемир'я.

Поляки домовилися з татарами дуже швидко. Усвідомлюючи, що вони перебувають на краю прірви, шляхта прийняла просто неймовірні умови Іслам-Гірея. Поляки зобов'язалися сплатити татарам данину за два роки в розмірі 200 тисяч злотих і надалі щороку сплачувати їм по 90 тисяч злотих. Вони обіцяли також ханові «простити козакам їх провини», наче вони могли зробити щось інше, перебуваючи у ведмежих обіймах цих самих козаків і щохвилини чекаючи власної загибелі. За це татари зобов'язалися вплинути на Хмельницького, підмовляючи його до поступливості.

Хмельницький зрозумів, що козакам не вдасться пожати всіх плодів цієї успішної кампанії; відступництво татар зіпсувало всю справу, порушило всі його плани. Завдання полягало тепер уже тільки в тому, щоб дістати максимум можливого.

*) Зборів — містечко на південь від м. Бродів.

Почалися мирні переговори, що закінчилися підписанням договору.

В своєму остаточному вигляді Зборівський договір, підписаний 8 серпня 1649 року, зводився до такого: 1) король відновлює всі стародавні козацькі права; 2) реєстр встановлюється в 40 тисяч чоловік; 3) гетьманові надається право вписувати до реєстру козаків і селян з Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств; 4) у цих місцевостях усі посади і чини повинні заміщатися тільки православними шляхтичами, єзуїтам у цих воеводствах забороняється проживати; забороняється також розміщати в них на постій жовнірів; 5) православні церкви повертаються населенню, київському митрополитові надається місце в сенаті; 6) козакам дозволяється займатися гуральництвом для власних потреб, проте без права продажу; всім учасникам повстання оголошується цілковита амністія; 7) Хмельницькому присвоюється звання гетьмана, він підлягає тільки королю; 8) за Хмельницьким закріплюється володіння Чигиринським староством.

Такий був зміст Зборівського договору. Пункти його майже нічим не відрізнялися від умов, пред'явлених Богданом Киселеві перед початком цієї переможної кампанії. Тільки цифра реєстрових була тепер твердо зафіксована.

Але саме цей пункт викликав вибух обурення серед шляхти. Як? Сплачувати утримання сорока тисячам чоловік? Не одержувати від них податків? Ні магнати, ні дрібнопомісні шляхтичі ніяк не могли примиритися з цим. Вони віддавали перевагу новій війні і почали відразу ж готуватися до неї.

Так був сприйнятий Зборівський мир у Польщі. Щождо України, то він і тут викликав глибоке незадоволення.

Насамперед, межі козацької України визначилися тільки трьома воеводствами. До неї не входили, не кажучи вже про Галичину, Волинь і Поділля — області, що брали активну участь у русі, давали в народну армію десятки тисяч бійців і завжди підтримували її. Але найголовніше — Зборівський мир не розв'язав основної проблеми, яка з кожним днем набувала ще більшого значення, — проблеми соціальної.

Збільшивши чисельність реєстрових козаків, Зборівський договір залишав широкі народні маси в цілковитій підлеглості у польських панів. Ті, що не потрапили до реєстру, мали повертатися в старе звання, «хлопське» чи міщанське; польські поміщики могли повернутися до своїх маєтків і відкупити

в свої права. В основі передбаченого Зборівським миром соціального устрою лежала стара теза панів, яку завжди посилено протаскував Кисіль під час усіх переговорів: «Козак нехай буде козаком, хлоп — хлопом». Становий устрій так само лишався непохитним: всі посади мали заміщатися шляхтичами (хоч і православної віри). Розмежування між підневільним селянством і козацтвом, яке збільшилося щодо чисельності та дістало більші права, стало ще різкішим.

Народні маси, які так одностайно відгукнулися на бойовий заклик Богдана, відчули тепер глибоке розчарування. Зборівський мир означав перелом у розвиткові досі переможного повстання.

Чому ж Хмельницький погодився підписати Зборівський договір? Хіба не розумів він, що за уявною вигідністю цього договору криється грізна небезпека для всього руху?

Богдана примусила до цього політична і воєнна обстановка. Відмова від підписання такого вигідного, на перший погляд, договору легко могла призвести до війни проти об'єднаних сил поляків і татар, які, діставши данину, готові були на всілякі послуги полякам. Результати цієї війни важко було передбачити. Тут Хмельницьким, як і завжди, керував тверезий політичний розрахунок.

Крім того, все-таки не можна було не зважати на те, що становище широких мас українського народу змінилося на краще. Щоправда, вони залишилися під владою панів, але це вже були не колишні всемогутні власники, що зневажали їх і вважали себе поза всяким контролем. Колишні пани були зметені повстанням, яке тривало вже два роки. За образним висловом Хмельницького, вони були «скасовані козацькою шаблею». Звичайно, і тепер, повернувшись до своїх зруйнованих маєтків, шляхтичі, спираючись на приведених з собою жовнірів, «чинили кривду» селянам. Проте, і самі вони, і жовніри боялися надто туго натягнути віжки — ще свіжі були в їхній пам'яті події останніх років.

Щождо козацької України (Київщини, Брацлавщини і Чернігівщини), то тут встановився новий суспільний лад. «Скасований» шляхетський стан ще не почав відроджуватися і існували лише дві суспільні групи: «товариство», тобто козаки, і «посполство» — селяни і міщани. Спочатку між цими групами не було значних правових відмінностей. Козаки несли військову службу, посполиті служили державі податями і повинностями, вносячи їх без особливих для себе труднощів то

працею, то натурою (хлібом, медом, вівсом). Із зникненням з громадського життя землевласника-поміщика господарем землі став хлібороб-селянин, і він укріпився на ній з такими вигодами, про які раніше не міг і мріяти*).

А втім, обидві зазначені обставини не можуть досить переконливо пояснити укладення Хмельницьким Зборівського миру. Пояснення можна шукати лише в характері розвитку класової боротьби, яка по суті і визначила події 1648—1654 р. р.

В Богдан Хмельницький, як син свого часу і свого класу, не уявляв собі виразно іншого суспільного ладу, ніж той, в якому він виріс і який єдино був йому добре знайомий. Він прагнув до такого стану речей, за якого, позбувшись польської шляхти, звільнившись від релігійного гніту, можна було б створити з козацтва, насамперед з козацької старшини, нове, «своє» шляхетство.

Тому й не треба хибно тлумачити справжню соціальну програму Хмельницького, не треба прикрашати і лакувати її. Адже коли зрозуміти історичну обумовленість цієї програми, вона ніяк не зменшить величезного значення діяльності Хмельницького як талановитого керманича героїчної боротьби українського народу за своє визволення.

Хмельницький подав сигнал до повстання і керував ним з незрівняною майстерністю. Подібно до того, як князі Олександр Невський і Дімітрій Донской чи купець Мінін-Сухорук, не пориваючи із своїм класом, очолювали національну боротьбу свого народу і стали дорогі найширшим народним масам, так і Хмельницький назавжди залишиться в пам'яті народній як людина, що більш ніж будь-хто в історії минулого сприяла поваленню польського панування на Україні і, як побачимо далі, возз'єднанню її з Росією.

III глава.

9

1650 рік був для України роком порівняного перепочинку, і Богдан діяльно взявся за організацію внутрішнього устрою країни.

Загальна чисельність населення козацької України в той час досягала мільйона чоловік; з них приблизно 250 тисяч були

*) Згодом з-поміж козацької верхівки виділилися більш-менш великі власники, що закабалили селян. Але це сталося через деякий час. Тепер же, крім зазначених двох головних груп, існувала ще нечисленна православна шляхта, перетворитися на яку прагнула козацька старшина.

дорослі чоловіки. Національний склад населення був однорідний.

Найбільші міста мали самоврядування на основі «магдебурзького права». А втім, уживаючи вислів «великі міста», треба відмітити, що це — відносне поняття. Найбільше місто, Ніжин, налічувало всього тільки 12 тисяч жителів, Київ — близько 8 тисяч і т. д.

Гетьман був главою всієї виконавчої і законодавчої влади. Його універсали підіймають країну на війну; він — верховний суддя; він укладає договори з іноземними державами, відає скарбницею тощо.

Звичайно, головну свою увагу гетьман приділяв козацтву. Він поділив Україну спершу на шістнадцять полків. Що являли собою ці полки? Ось короткі відомості про деякі з них. Брацлавський полк складався з 20 міст, 35 містечок, 1 слобідки і 10 сіл; полк включав 21 сотню козаків. В Уманському полку лічилося 14 міст і 13 козацьких сотень. Київський полк складався з 22 міст і 17 сотень і т. д. Згодом було створено ще кілька полків.

На особливих засадах було побудоване управління Запорозькою Січчю. Вона поділялася на тридцять вісім куренів, очолюваних курінними отаманами. На чолі Січі стояв кошовий, що був майже цілком самостійним начальником. Хмельницький незмінно проявляв свою пошану до Січі і не робив жодного важливого кроку, не повідомивши про нього кошового.

Разючими були успіхи, яких з перших же кроків досягла Україна в той час. Енергійно почали розвиватися ремесла. Помітно пожвавилася торгівля. Міста Ніжин, Стародуб, Кролевець стали торговельними посередниками між Москвою і азійським Сходом.

Лічені місяці, протягом яких країна мала перепочинок, не пройшли марно. В цей період на всю широчінь проявилася творча енергія народу та його гетьмана.

Але, на жаль, перепочинок цей не міг довго тривати. З кожним днем зростало здирство панів, з кожним днем множилися протести селян, які пізнали вже вільне життя і не хотіли знову впрягатися в панське ярмо.

Чим ближче підходило до кінця складання козацького реєстру, тим більше хвилювалися ті, хто втрачав надію потрапити до нього. З другого боку, посилювалися й домагання панів.

Хмельницький опинився у важкому, двоїстому становищі. Він не бачив можливості відбитися своїми силами від польських панів: підкуплені татари відступилися від нього, а хіба можливо було одинцем примусити Річ Посполиту, що мала величезні резерви, припинити свої зазіхання на родючу Україну? Щоправда, гетьман не вважав, що це завдання є абсолютно нездійсненним, але обов'язкову передумову розв'язання його вбачав у наявності надійних союзників. Тому він і плів складну сітку дипломатичних переговорів, але до завершення їх віддавав перевагу «поганому мирові», не даючи полякам приводу відновити війну, до якої він ще не вважав себе готовим. Та за додержання цього миру доводилось платити головним чином широким масам — селянству і міщанству.

Крім «польського питання», в широких народних мас були й інші причини для незадоволення.

Хмельницький і сам був би радий вигнати польських поміщиків, але хотів поставити на їх місце корінних, «тубільних» землевласників. Разом з усією козацькою старшиною він всіляко оберігав православну, неспольщену шляхту і, коли православні шляхтичі, що приєдналися колись до повстання, зверталися до нього з проською підтвердити їхні права на маєтки, він відразу задовольняв їх просьби. Крім того, в країні, що звільнилася від панського ярма, збереглися великі монастирські володіння. Гетьман всіляко боронив їх інтереси. У жовтні 1649 року, на просьбу настоятеля Густинського*) монастиря, він видав спеціальний універсал, що наказував прилуцькому полковникові, «щоб козаків і селян мацеївських втихомирив, які непокірні монастиреві». Таких універсалів Хмельницький видав чимало.

Але народ ніяк не хотів, щоб з землі, политої його кров'ю, знімали врожай поміщики, хоч би й православні. Ось чому серед широких народних мас ореол навколо імені Богдана Хмельницького поступово починає меркнути, популярність гетьмана зменшується.

Обстановка, нарешті, стає такою грізною, що Хмельницький відчуває потребу поділитися з кимось відповідальність за все, що діється. Він скликає в Переяславі козацьку раду і ставить на затвердження її складені ним списки реєстрових.

*) Густинський монастир був розташований на острові Густині, під Прилуками.

Після бурхливого засідання затверджується реєстр у складі 42 тисяч чоловік (за іншими джерелами — 47 тисяч).

З Переяслава Богдан відразу вирушає до Києва. Там уже зібралася сила-силенна незадоволених. Звістка про складення реєстрів, отже, і про легалізацію панської влади над усіма, не включеними до списків, справила величезне враження. Стався справжній заколот. Богдан проявив при цьому непохитну рішучість і холонокровність та спробував заспокоїти народ. Він пообіцяв послати до короля нове посольство з додатковими вимогами.

Таким чином, Хмельницький сам змушений був підтримувати в народі думку про незадовільність Зборівського миру. Цьому сприяли й дії польського уряду.

* * *

У лютому 1651 року польське тридцятитисячне військо двома загонами рушило на Україну. Одним загonom командував гетьман Потоцький, другим — гетьман Калиновський*).

Почалася нова війна.

Серед перших жертв її був улюбленець народу — козацький полковник Данило Нечай. Втрата була дуже велика, але на зміну загиблому козацькому ватажкові прийшов інший, не менш любимий у народі і ще більш талановитий. Це був полковник Богун.

Гетьман Калиновський насамперед зайнявся спустошенням місцевості між Дністром і Бугом.

Богун вирішив до прибуття підмоги, якої він терміново зажадав від Хмельницького, затримати ворога у Вінниці. Залишивши у вінницькому монастирі невеличкий гарнізон, він рушив назустріч полякам.

Зустріч відбулася на річці, ще вкритій кригою. Козаки не витримали першого удару поляків і почали відступати, потім побігли. Польські жовніри з улюлюканням кинулися слідом за ними. Ніхто з них не звернув уваги на розкидану по кризі брудну солому. Але тільки поляки в різних місцях ступали на цю солому, крига під ними проламувалася. Виявилося, що Богун заздалегідь наказав зробити величезну кількість ополон, а коли вони затяглися тоненькою кригою, розпорядився прикрити їх соломою.

*) Обидва гетьмани були викуплені з татарського полону.